

AZ »ORTHOGRAPHIA VNGARICA«
ÉS A MAGYAR HELYESÍRÁS.*

(Egy hasonmás melléklettel.)

DR. MELICH JÁNOSTÓL.

Bibliográfiai, nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontokból egyaránt fontos, hogy a XVI. század magyar nyomtatványaiából azok, a melyek egyetlen egy fennmaradt példányban ismeretesek, betűhű kiadásban, lehetőleg facsimiléban újból kiadassanak. *Dévai*¹ Biró Mátyásnak két magyar nyelvű műve van, s mindkettő csak egy-egy teljes példányban ismeretes (v. ö. RMK. I. 20, 353. sz.). Az egyiket, a melyen rajta van, hogy Dévai műve, betűhű kiadásban 1897-ben tette közzé a M. T. Akadémia; a mű címe: »AT TIZ PARANTSOLATNAC. AH HIT AGAZATINAC, AM MI AT'A'NCNAC, ÆS AH HIT PETSÆTINEC RÓVIDEN VALO MAG'ARA'ZATT'A. MAT'AS DEVAI. . . .«² A művön nincs rajta, hogy mikor jelent meg; *Szilády* Áron azonban valószínűvé tette, hogy 1538 elején került ki a krakkói *Vietoris* sajtója alól³ (v. ö. AT. 126.). A másik mű névtelenül jelent meg; a meglevő kiadásnak címe »ORTHOGRAPHIA VNGARICA 1549«, Krakóban, Vietoris özvegye sajtójának nyomása. Irodalmunkban két ízben adták ki, az egyik kiadó *Kazinczy* Ferencz volt (vö. Magyar régiségek és ritkaságok Pest 1808), a másik pedig *Toldy*

* Felolvasatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1908. május 4-én tartott ülésén.

¹ Ő maga nevét *Dévay-*, *Devaj-*, *Dévaj-*, *Devai-*, DEVAI-, *Deuay-*nak, kortársai *Deua(i)-*, *Deuay-*-nak írják (vö. A T. címlap, 128, 130, 132, 133, 141, 142, Sylvester nyelvt., Szilády A., Régi m. költők tára II. 127—128, 427—432).

² Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1897. — A kiadás végén Jegyzetek és Dévai, illetve Dévaira vonatkozó levelek *Szilády* Áron közlésében. — Az unicum példány az Erdélyi Múz. Egylet tulajdona, jelzete: »RMK. I. Hung. 5.« Ez értekezésben a művet *A T*-vel idézem.

³ A régebbi nézet az volt, hogy a mű 1543—50 közt jelent meg (RMK. I. 353).

Melléklet a Magyar Könyvszemle 1908. évf. 119. lapjához.

ORTHO
GRAPHIA VN
GARICA.

Azaz, Igaaz iraz Modiarol valo
tudoman Magár néluenn
irattatott.

Mostán pedig vionnan meg igazyt
tatott, es ki niomtatott.

M A R C I 12.

Nem azért téuelgetec é, hog' sem
az irásocat nem tuggátoc,
sem az Isten has
talmat.

AZ OLVASONAC ISTE, ni keduet kër B. A.

AM mi üduőjiténc az bent íráfra igaz
sítá mindenütt az téuelgöket; az többi
kőzött bet lánosnál v. cap. vg mond. Han
nátoc iol meg az írálocot, azot bizonsa
got tébnc en rúlam. Erre kedig hog' ac
kellseghés oluashassa az bent írást, nag
segétséget tébnc am mi néluóncre fordí
tott kőniuec. De az íráfra ab betüenec es
merete, es az oluafásnac tudála vtonc.
Meg kell azért azt nekőnc tanulnóc,
hog' oluashassu minnáián az bent írást,
tudacozhassonc az lsten acarattáiarul, es
hog' enni soc téuelgésbe legén mihez tá
mazcodhonc. lében kedig ha ezac az lsten
besédéhez ragazcodonc, mert az semmi
nem egéb hanem (mint bent lános mon
ga) igazság.

Touabbá ez tudomán, hog' oluafni es ir
ni tudonc, annekül, hog' vtonc az bent
íráfra, kiben üduősfegőnket találluc, imers
reis hasnos, hog' egymásnac mindenikőnc
írthasson, ne kellén minden ketsin doloz
gért más ember vtán iarni. Az tanulála
A ű kedig

kedig ighen keues muncaural lésen , mi
nem nag' dologgal esmerhetni meg egne
bán betűt. Ember nec keues muncát
felkell venni nag' hasónerít, kiuel
mind test ében lelkében élhet.

Tartson meg az
Isten.

A B C D E F G H I K L

M N O P Q R S T V W

X Y Z. ♡ ♡

A a á b c d e ç é f g g' h i k l

m n n' o ó p q r r' s s' t v u ü

ű ü w w' x y ij z. ♡

MInd az betüket két rébre boctác
obstani, eggic rébe Vocalis , másic
Consonans. Az vocalist Magyarúl Bolo
nac mondhatnóc, az az, oll' betűnec , ki
nec wmmagtúl vagón saua ha más be
tűt hozzá nem tébnekés, Effele betű ót
vagón : a e i o u. Micor kedig ezéból
kettót ebue téb nec , Diphthongus lésen,

azaz ,

azaz , oll' betű ki mind az két vocalisnac
meg tartá eteiét . Effeleis ót vagón,
é o ű ü ő.

Az Consonans oll' betű kit ki nem
mondhatni hanem czac vocalissal , mint,
b c d. mind az háromban benne vagón
az e. egenképpen at többibenis vocalis va
gón. Effele tízenhet vagón. b c d f g h
k l m n p q r s t x z.

Az i es az u consonansá lésen micor
más vocalis vagón vtánna, illen modoñ,
iambor vala. Az y is consonans ganánt
vagón ha vocalis esic elótte , mint , vay
iay hiy.

AZ VOCALISO

crúl rendel.

a á. est miért hog két modra boctuc mon
dani meg iegezzúc eggiket hog' meg es
mertúc am másicűl , micor hárántocon
vagón vonitás felette , accor iol fel tátott
sáual kell ki mondani , mint ez ighben,
Bárán'. Mikor kedig semmi nincz felette,
accor nem monguc oll'an fel tátott saual,
mint , aran'.

e ç. ennec micor meg vonitua vagón

A ij az allo

aş, alfo fele, accor iol meg kell vonni
mintha kettős volna, mint itt, és kes.
Egészor nem kell meg vonni, mint itt,
elűen ember.

i. mint és ighében siro biro.

o. mint, on ollo onto.

u. mint, buza, lug. soctác irni igés,
v w. nelw vallás. Ezeketis ettzer inebb
meg vonbác hog nem maßbor, micor meg
vonbác ig soctác irni, i ô û. tanit tûd tó.

AD DIPHTHON

gufocrûl.

ê. effelett aş kis vonitás i helett vagon,
ig kell mondani, bep lépés mész.

ô. mint, tömlő bölő.

û. mint tû kû fû. igis iriác, w tôle iwt.

ü. aş u felett ac ket kis pont i helett va-
gon ig kell mondani, fû fül tûg.

û. mint, hûn aş lû, vtûl paptûl.

AZ CONSONAN

focrûl.

b. mint, bab baba bej bor.

c. euuel ad Deác nelwbenis ket mör-
dra elnec, micor consonans vagon aş e
vtan

vtan auuag' és három vocalisnac a o u
valamellik, acarmi legén elötte, accor vg
mongác mintha k volna, mint mondas
nám: vicium vicarium necat. Illen he-
sen ammi neluöncben k socot lenni, de
hog aş k ollan nag' ágas betü meg' rutitfa
aş nomált, iobb azért am mi neluöncbe-
nis aş c ollan heßen mint aş k.

Micor kedig aş Deác nelwben aş c v
tann e i. vagon, accor más ereie vagon,
mint és ighében, cecidit. De am mi nel-
uöncben nem czac aş ket betü elött va-
gon ollan ereie, hanem mindenic vocalis
és mindenic diphthongus elött, és illen
igheben, metegő cjuca cjiro cjompo,
iobbis azért mert egg modra vadnac, egg
modon irnonc azaş, és illen heßen aş c v
tann zet velönc.

Ha ki kedig aş c helett itt tet vettend, il-
len modon, luttza apattza tztza, iol tési,
mert másut kellene aş c, imillen heßen-
gács vácş rács. Iollehet és ighéket igis
irhatnóc, ettzer ketűber, rács gács, de neş
kem bándocom aş volna hog' am mens
nire lehetne meg ne rutulna an' nomás,
aş ş kedig sebneç tettiç mint aş ş, aş aş
ért

zett örömesben vetem. . . .

Némellec imeş illen ighékētis, butsu
bets, ig' iriác, bucşu beş nemellec ig', bech
nemellec ig', beşy: de eţec nec eggic nec
sintfen ollan nag' ereie, ha mindenütt egas
ránt monguc aş betüket. Aş réghiec eş
illen ighékēt ig' iriác, beş ninL. de eş nem
deác betű, nem ighen iol is illic aş nomás
hos. Mi ig' iriuc, czac eţepló aş ş felire
egg' pontot vetonc, hog meg esmeriuc
imeşectül, g'ácş vacş, kiket gengebben
mondonc. Eş kedig aş ighéc nec czak aş
elein vagon, kőşebben eş veşhen tş va
şon, mert ha ki iol eşébe veşbi, eş ket be
tű nec ollan ereie vagon, minemű itt kel
lene, mint, Lucáts nintfen bets. De hog
meg eţ meg nem soctác czac kőşebbe
eş veşhen iriuc ig', hol kőşnebb ki mon
dani: nem gonosol mieli acki elólis ig'
iria, tşac tşaşár tşepel.

d. mint, darás demeter dob.

f. mint, fa föld fűl.

g. euuel aş Deác nēkwbenis ket mo
dra eleş, egg' modon ig', gallus gula, am
mi nēluōncbenis igen, gal ghem gilişta
gomba, itt nēmellec hát vet nec aş g vtañ.

Más modo n

Más modon ad Deác nēkwben ig' genus
gignit germen, am miēncbenis igen, gers
mec gic gapiu gonás gđşes

De am mi nēluōncben acar mi vocalifoc
eş diphthongofoc kőşibe vettesec aş g
mindenütt lehet illen ereie, nē czac micor
e i vagon vtanna mint aş Deácban, aşert
hog' kőşneben meg esmeriuc illen helen
egg' pontot vetonc felire. Igaş eleş kedig
hog' itt aş pontot felire vetűc, meg esmers
hemi aşon, hog' aşhol aş pont nints kőş
lomben kell mondani, nem bűcşeg aşert
ott h vtanna.

h. mint, háş hel' ho hollo.

k. kis keş kű/külő, micor eş a o u
vocalifoc elótt eşneş aş k accor aş c tobb
aş k hel'enn, mint meg mondám oda fel.

l. eţtis ket modra monguc, eţşer ig',
láda leuel. Maşşor mintha y volna v
tanna, accor egg' kis linn'a vagon rayta
ig, telles hel.

m. mint, ma maria marion.

n. eţtis ket modra monguc, eţşer ig'
nád nap. Maşşor ac kis vonitáşşal ig',
n'álás nēlues.

p. mint, pap palást.

B q. nints

q. nints am mi n'eluõncben , hanem
micor Deác igéuel elõnc , mint, quarta.

r. mint rác rëz riuo.

s. mint, sár ser sir. Micor kedig
ig'hen ß a lá vonßuc ah horgát mintha z
volna vtánna accor g'engebben mon
guc , mint , ßáto ßent.

Harmad képpennis ßoctuc mondani, de
ott mi vg'an azon első esset. vettüc , mert
az ritcábban esic, megis tudhata kedig
acki az n'eluet erti az több ighécból: mint
az Deác n'elwbenis vag'on, hog' egg' ighé
ben külömben monguc mint másban.
De mind az által acki meg acaria tartani,
ig' ßoctác irni , ß fác ßeb sir.

t. mint ha mondom, tar tata. Micor
az kis linná felette accor ig', atám tukia.
Valamicor kedig eß neg' betü közzül g t
n i kettó esic eggütt, czac az vtolso felett
vag'on az kis linná , mint az y czac az
vtolso vtánn vag'on ac ki helett vettüc
az kis linnát, de azért vg' kell mondani
mintha mind az kettó felett volna , mint
itt, egg'et mellét annát atát.

x. az mi n'eluõncben nints.

z. mint, zab zálog. lásd az c hel'énis.

Ez

Ez elég legén mostan az betüncet eres
iérül .

Ha ki kedig focallá , es alita hog' nem
ßücfeg mind meg tartani vg' ammint ve
tettem, el hag' hat nehól benne, mint az a
felett gacorta el haghata ah hárantoc lin
nát , azonképpen az e also felénc meg
horgasítáfat , az ú hel'enn vesse czac egg'
g'iket az kettónc , mert az Deác n'elwbe
nis néha vg'an egg' ighében az vocalist
eggütt külömben monguc hog' nem má
sutt, mint eß ighécben, mala leget, az elein
mind az két ighénc meg vonßuc az vo
calist snem iegézzüc kedig meg , de azért
ackic az n'elwben tudofoc meg tugác hol
kell meg vonni. Ig' leben az mi n'eluõnc
benis, ha meg ßokiuc az oluafáfat. De
agdig nem kell mindenütt el hadnon: az
apro vnitálocat , mert könnében es igaz
zabban oluazhatni velec.

E Z K Ä T I G H E T S
kerül , A z E z.

Micor ec két ighétske , az eß , oll' ighé
elbe vettüc, ki consonanfrol kezdetic el,

B ij accor

accor azocotis vgan azon consonansfal
kell irni, ki az vtannoc valo ighenec elez
in vagon, mint, az barat az pap ez mester
ez Deac es az tobbi.

Micor kedig vocalisrol kezdetic az vtanz
noc valo ighe, accor zeuel kell mindenutt
irni, mint az vr az vt ez ember es iras.

Az reghiec micor consonansrol kezdetett
az vtannoc valo ighe accor nem irtac
consonansfal, hanem ilfen modon a e,
az ket kis vonitassal toltottec be az con
sonans helyet: mint, a pap e kontos.

Az betuket, ielesben azocat kic az Des
ac nelwben nintsenec, egg versbe boriz
tom, hog azocat ac ki acaria hamar meg
tanulhassa, ostan az tobb irast ezehez
kepest konnen el oluashassa. az vers kez
dig ez.

Az aca Isten ada az w beni fiat uduos
segul es valtsagul nekone, hog valamen
nen w benne hibone Isten fiai legone, az
fert ha czac az siuhoz fo lamz Istenhez
iuchatz.

Az tiiz

A T T I Z P A R A N T S O L A T

Exodi. xx. Deutero. v.

NE legened ideghen Istenid en elot
tem.

Ne veged az te vrad Istened neuet
hijaba.

Meg emlekezzel rola hog az Bomba
tot benteld. az az, bent dolgocba foglald.

Atadat anadat tiztelled.

Ne olk.

Ne paraznalcoggal.

Ne orozz.

Ne leg hamis tanu felebaratod ellen.

Ne keuand felebaratod hazat.

Se feleseger ne keuanad, se Bolgait,
se Bolgalo leanad, se ocrer, se Samarat, se
egeb iozagat, am mi wue.

A H H I T N E C T I Z E N K E T

agaatta.

B iij Hibec

Híbec Istenbe, mindenható atába,
mennéce földnec teremőiebe. Es les
sus Christusba, w' fiába, mi eggetlen egg
vroncba. Ki fogontatec bent léleciül,
bületec süß Mariátul Kenzatec Poncius
Pilátusnac alatta, még febitatec, meg ha
la, el temetete. Álla polocra Harmad
naponn halottaibol fel támada. Méne
mennéce, ül aca Isten mellet jobb felöl.
Onnet lében meg iúuendő itelni eleuene
ket es holtacot. Híbec bent lélece. Ke
rezen aná bent eggházat. Bentecnecc egges
seghet. Bünöcnecc botánattát. Teltnecc
fel támadattát.
Es öröc életet. Amen.

**A M M I ÜDVÖZLÉ
TÆNC SZAI A AL
TAL SZÁRMAZOTT
IMATSAG, Mat. vi. Lu. xi.**

MI Atánc ki vag' mennéceben. Bent
teltéséc te neued, lúuon te országod.
Legen

Legen te acaratod ef földönnis, mint am
menben. Am mi minden napi kenéron
ket aggad nekönc ma. Es botfásd meg
nekönc am mi vétkeinket, mint mijs meg
botfátönc nekönc vétettecnecc. Es ne vig
minket késértetbe. De babadits meg min
ket az gonostul. Amen.

A Z A N G A L I
üdüölet.

VDuöc leg' Maria malaáttal telles,
vr vagon te veled, te vag' áldott
abbonöcnecc köötte, es áldott az te. mé
hednecc gömöltse IESVS Christus. Am.

K E R E Z T Æ N E M
ber illen modon valo Isteni Bolgálatra
tánithatta gérme két. Réggel mi
cor fel kel vessen keresztet
magára est mon
duän.

AT'a, fiu, bent lélec neuében.
Ostán monga el az Mi atáncot az
vtánn.

vtánn ež imátfágot.

Hála légén vram mindenható Isten te-
neked , hog ež éiel enghem minden gon-
noštól meg őrištel; ež kérlec téghedet , hog
otalmážž meg engem ež naponnis min-
den büntül , ež vešbedelemtül , ež igazgals
až te vradra až mi vronc Iesus Chrú-
stufért . Amen.

ESTVE MICOR

le acar fekenni vessen kerežtet ma-
gára ežt monduán .

✕

AT'a, fiu , bent lélec neuében.
Oštán monga el až Mi atáncot,
annac vtanna ež imátfágot.

Hála légén vram mindenható Isten
teneked hog enghem ež napon minden
gonoštól meg otalmáštál: kérlec téghedet
botšážd meg büneimet , ež őrižž meg en-
ghem ež éielis minden büntül eš vešbede-
lemtül až mi vronc Iesus Christufért . A.

Ažtal aldas.

AZTAL ALDAS

VRam ISTEN mindeneeneč Be-
mei te benned biznac , ež io cor
meg adod až ű eledeleket.

Fel nitod te kežedet , eš minden lelkes
álatot be töltes až te io adománióddal.
Monga el až Mi atáncot. až vtánn ež
imátfágot .

Vram mindenható Isten álg meg min-
ket eš ež aiándöccocat, kiket , až te bešve-
ghes io voltodbol életöncre attál. až mi
vronc IESVS Christufnac általa. Am.

HALA ADAS

étel vtánn.

DIšfériéteč až vt Istent, mert io ű , eš
őrdöcke valo až ű irgalmassága.
Emlekežetet tótt až ű czuda dolgairól
až irgalmas eš keželmes vt Isten , eledelt
adott až űtet félöcneč. monga el až Mi
atáncot. až vtánn ež imátfágot.

Hálát adonc vram mindenható Isten
teneked až mi vronc Iesus Christus által
C minden

minden io tétéménidnül, ki öröckül öröcké él és vralcodol. Amen.

EGNEHAN HELEC

aş bent irásbol, kiket aşért verettein ide, hog' kereşien embër germeke oluashis tanulhat aşocon, annac felette ighen haş şnál illen mondáşocot mindenha elmeies ben forgatni,

A Z I S T E N I

tóruénşec sommála.

SZereşşed aş te vradat İstenedet telles şıuedból, telles lelkedból, telles elmédből, telles eródból. Eş, elşó parantşolat: eş máşodis halonlatos ehę: şereşşed aş te şelebarátodot mint ténnen magadat. Eş gęb parantşolat eşecneş nagobb nintşen, Mar. xij. Matth. xxij. Luc. x.

Valamit acartoc hog' emberec tegenec veletec, tiş aşt tegętec ş velec, Math vij.

Vy parantşolatot adoc tineştec, hog' şereşşeteş egmáşt: mint en şeretteşec iteşket, hog' tiş şereşşeteş egmáşt. Errül eşşetic

meric meg mindeneş, hog' en tanítuánim vartoc, ha egmáşhos valo şeretetteş léşşen. Ioan. xij.

Şenkineş semmiuel ne tartoşşatoc, haş nem czac euuel hog' egmáşt şereşşeteş. Mert ac ki máşt şeret aş tóruént bę telles şitette. Roma. xij.

Mind aş eghęş tóruén' eş egg' beşédşben telic bę, tudnia mint ebbe: şereşşed aş te şelebarátodot mint ténnen magadat. Galat. v.

Aş Christus İesusban sem kórnül meşşelęş neş haşnál semmit, sem kórnül meşşeleşenşeg: hanem şereteból czelekedó hit. Gala. v.

Egmáş terhét vişel'eteş, eş vg' tóltiteş bę aş Christus tóruénét. Galat. vi.

Şzeretóim ha aş İsten vg' şeretett minşket hog' aş ş. egęetlen egg' fiát úduóşşęş gónkert ara, mişş-tartoşşonc vele, hog' egmáşt şereşşuc. i. Ioan. iij.

Aş İsten şeretet, eş ac ki aş şereterben lakic, aş İstenben lakic, eş aş İsten abban.

Ha ki aşt mondangá, hog' şeretem aş İstent, eş aştafiát gúólóí, haşşug aş: mert acki nem şereti atáfiát ac kit lát, hog'

C ij şeret-

Beretheti aꝯ Isten ac kit nem lat? vgan
ottan.

- Istenül eꝯ parantsolatonc vag'on,
hog' ac ki aꝯ Isten bereti, berebe atiafiátis.
ottan.

Micor mind be tellesítítec ammi pa-
rantsolua vag'on nec'ec, aꝯt mong'atoc.
Haßnálatlan bolgác vag'onc, mert ammi
uel tartogtonc aꝯt túttúc. Lu. xvij.

Hog' czac aꝯ ISTEEN irgalmas'ás
gábol vag'on úduósfég'onc.

Vralcodo vr Isten, irgalmas es kegel's
mes, nag' túró, béw irgalmú, es igaz, ki
meg tartod irgalmaságodot soc egerre, ki
el vébed ember nec hamiságát, vétkeít, es
búneít. Es fenki wnnón magátul te ná-
lad nem igaz. Exod. xxxiij.

Bodogoc azoc, kic nec meg botfátta-
tott hamiságoc, es kic nec el fedestetett
búnóc. Bodog ferfiu aꝯ, kinec aꝯ vr
Isten semere nem veti búnét. Pfal. xxxi.

En vag'oc, en vag'oc aꝯ, ki el mosom
aꝯ te hamisághidot en érettem, es aꝯ te
búneidru'l meg nem emlekezem. Esa. xliij.

A Chris

A Christus meg sebesítetett aꝯ mi ha-
miság incért, w faggattatott aꝯ mi vét-
keinkért. Aꝯ vr Isten mindenikón nec
hamiságát w reá vetette. Esaie. liij.

Aꝯt mong'a aꝯ vr Isten: elec en, nem
acarom aꝯ búno's nec halalát, hanem hog'
meg fordull'on es ellen.

Aꝯ igazat aꝯ w igazsága meg nem
menti valamell' napon vétkezendic. Es
aꝯ búno's nec ki Isteni felelem nekül él aꝯ
w gonofsága nem árt, valamell' napon
meg forduland aꝯ w hitetlenfég'erül.
Ezech. xxxiij.

Ac ki hiend es meg keresztelkedendic
úduósgül, ac ki kedig nem hiend cárhogic.
Mar. xvi.

Adatec halálra aꝯ Christus aꝯ mi bú-
neincért, fel támada aꝯ mi meg igazulá-
sonkért. Roma. iij.

Aꝯ w tulaydon siánac nem enghede
aꝯ vr Isten, hanem minn'áian mi éret'ón c
halálra adá wtet. Roma. viij.

Ac Christus vifele aꝯ w testén aꝯ mi
búneinket aꝯ kereszt fánn: Es aꝯ w testé-
nec kékéuel gogultonc meg. i. Pet. ij.

Ha aꝯt mondánglec, hog' nintsen bú-
C ij nóc.

nönc, meg czalluc magoncat, es igasfäg
nints bennönc. Ha meg vallanguc az
mi búneinket, hiw es igaz az Isten, hog'
meg bofsattá nekönc búneinket, es meg
tízut minden hamisfägöncbol. i. Ioan. i.

HOG' KEREZTÄN

nec keresztet kellén vitelni, aza, Há
borusfägöt benuedni.

Bodogoc ac kic haborusfägöt benu
uednec az igasfägert: mert üuec az
mennecnec orfäga.

Bodogoc vattoc, micor bidualmazanda
nac titeket emberec, es kerghetendene, es
mondándnac minden gonöb mondást ti
reatoc (haszudnán) en érettem. Ewrülö
titec es vigaggátoc mert az ti tutalimatoc
béw az mennecben. Ig kerghetec az
elötte: ec valo prophetácotis. Mathe. v.

Vg' mond üduöyitenc. En azt mon
dom necfec, beresétec ellenségeteket, iöt
mongatoc azocra, kic titeket átroznac:
iol tegetec azoccal, kic titeket gülölnec:
imággátoc azokert, kic titeket haborgat
nac es kerghetnec. vg'an ottan.

Ha ki

Ha ki acar en vtánnam iüni, tagagg'a
meg magáts vege fel az w keresztet min
den napon es köuelsen enghemet. Luc. ix.
Matth. xvi.

Iay tinecfecc cazdagoc, mert (ezen velá
gon) meg vagon az ti vigasztalástoc. Iay
necfec kic meg eléghettetec, mert meg es
hegetec. Iay necfec kic neuettec most, mert
meg g'áboltoc es sirtoc. Iay necfec mi
cor disérnec titeket az emberec, mert ezen
képpen tébnec vala az hamis prophetác
nakis az w atoc. Lu. vi.

Ha es viläg gülöl titeket, tuggátoc
hog' enghemet elebb gülölt mint titeket.

Nem nagobb az bolga vránál: Ha en
ghem kergettec titeketic kergetnec. Io. xv.

El iw az üüö, hog' valaki meg öl tite
ket, azt alitta, hog' Istenec tisztelséget té
ben völe. Ioan. xvi.

Minnáian, ac kic kereszténül acarnac
élni, haborusfägöt benuednec. ij. Timo. ij.

HOG' NOMORVSA'

goncban czac az Istenhez folamionc,
es mindent wöle kériónc.

Hiy

Hly enghemet seghétségül nómorus
lágodnac údeienn , és én meg sas
badtlac téghedet. Psal. xlix.

Miért hog' én bennem bíszec, meg sas
baditom w̄tet, meg otalmažom w̄tet, mett
meg esmeré až én neuemet.

En reám kiálta , és én meg halgatom
w̄tet , w̄ugle wagoc nómoruságában , ké
vésem ūtet belöle, és meg dicsönem w̄tet.
Psal. xc.

Až vr Istenbe bížžál telles búuedből, és
až te esbéségedre ne támaszoggál.
Minden vtažaban w̄tet gondold , és w̄
el igazgata až te iárásidot. Prouer. ij.

Micor keressendetec enghemet až ti tel
tes búueteből , meg leltec enghemet. Ažt
mong'a až vr Isten. Hiere. xxix.

Minden ac ki až vr Isten neuét se
ghértégül hiya údužžül. Iohel. ij.

Valamiž imátságtocban kérendetec,
higgétec hog' el véšitec , és nectec leben.
Math. xxi. Mar. xi.

En ažt mondom nectec: Kérietec (am
mi nekál búkollódótóc) és el véšitec , ke
ressetec, smeg lélitec, žorgessetec , és meg
nitatic nectec. Mat. vij. Lu. xi.

Vigážžatoc

Vigážžatoc és imátcožžatoc , hog' ké
sértetbe ne essetec. Mat. xxvi. Lu. xxij.

Mindencor kell imátcožžni , és meg
nem kell restülni. Lu. xvij.

Ha én bennem maradandotoc, és až én
bešédim ti bennetec maradandnac, vala
mit acartoc, kérietec , és meg leben ne
štec. Ioan. xv.

Mindencor w̄rűlletec , búndölen imá
cožžatoc , mindenben halát aggátoc.
i. Thešsal. v.

Nagot tehet až igaz ember bužžo kő
nžorghéle. Illés illen gartu ember vala
mint mi, és kérue kére, hog' eső ne lenne,
smem lwn až földön három ežtendeig
šbat holnapig.

Es meg kére , és eső lwn až ežből , és
až föld gómóltštet adá. Iacob. v.

AZ VTOLSO ITEL LETREVL

Mathe. xxv.

Micoron el ūuend až ember nec Fia
D až w̄

az ű dítölőghében ; az bent angáloc ű
vele, accoron űi az ű dítölőghēnec bekiz
be, es eleibe gūlnec minden nemzetőghēc,
es el válaűta űket eggmáűtūl, mint az pas
űtor válaűta el az iuhocot az ghedeűcūl,
es az iuhocot iobia felől állatta, az ghedeű
űeket bal felől.

Accoron mond az királ az iobia felől
valocnac: Iertec el en atámnac Aldottai,
biriátoc az orbágot, ki neűtec czinálura
vagon világ kezdetūl fogua. Mert
chejēm, es ennem adátoc nekem. űomiu
űám, es innom adátoc nekem. Vendēg
valēc, sbē fogadátoc enghemet. Meűiteű
len valēc, sineg ruháűátoc enghemet. Be
teg valēc, sineg látogatátoc enghemet.
Fogűágban valēc, shoűűám iūuētec.

Accoron felelne. az igáűac, űmondaz
nac neki: Vram, micor láttuc eh voltodot,
hog' enned attonc, auuag' űomiu voltodot,
hog' innod attonc? De micor lát
tuc vendēg voltodot, hog' bē fogattonc,
auuag' meűitelen voltodot, hōg' meg ru
báűtonc? De micor láttuc beteg voltodot,
vag' fogol' voltodot, hog' hōűűá
mēntōnc? Meg felel az királ neki, es
mond:

mond: Biűon mondom neűtec, am mint
tūtetec (es meg mondott io tētemēneker)
eggickel es en leg kűűűebb atámfiai kōű
űul, en velem tūtētec.

Accoron mond az bal felől valōcnas
kis: Ereggetec el előlem atcoűottac az ó
rōc tūzreki az őrdōgnec czinálatott, es az
ű angalinac. Mert chejēm, űnem adátoc
toc ennem: űomiuűám, űnem adátoc
innom. Vendēg valēc, űnem fogadátoc
bē, meűitelen valēc űnem ruháűátoc
toc meg. Beteg, es fogűágban valēc,
űnem látogatátoc meg. Accoron felel
nec azokis, es mondānac neki: Vram,
ha láttonc tēghedet hog' cheűtēl, vag' űo
miuhōűtál, vag' vendēg voltál, vag' me
űitelen, vag' beteg vag' fogűágban, hog'
nem űolgáltone neked?

Meg felel neki es mond: Biűon mon
dom neűtec, am mint nem tūtētec eggic
kel' es leg kűűűebbec kōűűul, en velem
nem tūtētec.

Es eűec őrōc kēnra mennec, az igáűac
kedig őrōc életre.

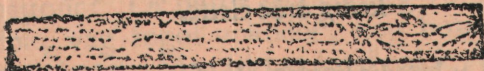
A v hetedic linn'án oluáűs, vonitáfocat.

SZAMOT ILLEN

betüekel Bocstanac irni,

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
200	300	400.	500.	1000.					

AZ ABC BE

süuelis Bocstanac irs

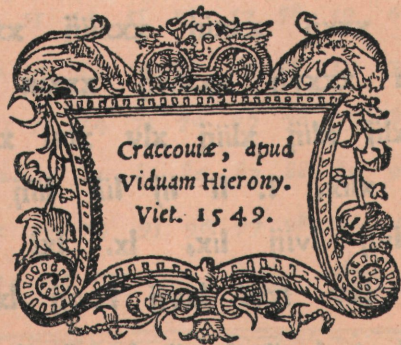
ni sámot.

i ij iij v vi viij ix
 x xi xij xij xiiij xv xvi xvij
 xvij xix xx xxi xxij xxiiij
 xxv xxvi xxvij xxviiij xxix xxx
 xxxi xxxij xxxiiij xxxiiij xxxv
 xxxvi xxxvij xxxviiij xxxix xl
 xli xliij xliij xliiiij xlv xlvi xlvij
 xlviij xlix. I. li liij liij liiiij lv
 lvi lvij lviiij lix. lx. lxi lxij
 lxiiij lxv lxvi lxvij lxviiij lxix.
 lxx lxxi lxxij lxxiiij lxxiiij lxxv
 D iij lxxvi

lxxvi lxxvij lxxviii lxxix. lxxx
lxxxi lxxxij lxxxij lxxxiiij lxxxv
lxxxvi lxxxvij lxxxviii lxxxix.
xc xci xcij xciiij xciiij xcv xcvj
xcvij xcviij xcix. &c. ♀

C. D. M.

Ferencz (vö. *Corpvs grammaticorvm lingvae hvngaricae vetervm*, Pest 1866, 97—114. l.). Nem bírálom, hogy *Toldy* kiadásában mennyi a hiba, csupán azt emelem ki, hogy a helyesírás történetét csak akkor lehet igazán tanulmányoznunk, ha vagy magukat az emlékeket, vagy pedig azok hű reprodukcióját tanulmányozzuk. Minthogy pedig az »Orthographia Vngarica« csak egy példányban ismeretes,¹ ez emlék tanulmányozását akarjuk elősegíteni, amikor ez értekezésünkhez az Orthographia Vngarica-t teljes hű reprodukcióban mellékeljük.

Fentebb említettem, hogy az »Orthographia Vngarica« névtelenül jelent meg. Hogy ki a mű szerzője, azt *Révész Imre* bizonyította be kétségbevonhatatlanul (vö. *Dévay Biró Mátyás* első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei, Pest 1863, 99—116. l.). Révész szerint *Dévai Biró Mátyás* a mű szerzője. Bizonyítása erre nézve a következő:

Az »Orthographia Vngarica« azt tanítja, hogy »micor ec két ighétske, az, ez, oll' ighé eleibe vettetic, ki consonansrol kezdetic el, accor azocotis vg'an azon consonanssal kell írni, ki az vtánnoc valo ighéneec elein vag'on«; tehát azt követeli, hogy *ab barát, ap pap, em mester, ed deák* stb. legyen az írásmód. *Az-t, ez-t* csak akkor kell írni, a mikor a szó magánhangzón kezdődik.

Ezt az írásmódot *Dévai AT.* művében keresztül is vitte.² Az írásmód ellen *Erdősi Sylvester János* tiltakozott. Két helyen is kifejezte ellenkező nézetét. Egyik tiltakozását egy levél külső oldalára írta (vö. *AT.*, akadémiai kiadás 137. l.: »rationem scribendi in nostra lingua Matthiae nostri non in omnibus probarem«, 1538. máj. 9. levél, vö. még *Werner Gy.* levelében u. o. 134. l.), a másikat pedig nyelvtanában közli. Az 1539-ben megjelent »Grammatica hvngarolatina«-ban ezt mondja (D,,, verző-ja):

»Deua[ius?] noster literis prodidit huius articuli extremam literam z ad omnes eam sequentes literas immutari debere, non

¹ E példány a M. N. Múzeum tulajdona (jegye RMK. 19). A Múzeum alapítása előtt *Széchenyi* Ferenc gróf könyvtára tulajdona volt. *Sándor István* is ismerte, mert Sokfélé-je 1795: 96. lapján említi. A következőkben O.-val rövidítem.

² O.-ban e tekintetben sok a hiba, de ennek oka, hogy a fennmaradt kiadást nem *Dévai* rendezte sajtó alá (lásd lejjebb).

secus ac apud Latinos usu venire solet in praepositione ad, cum in compositionem uenit, *ab barat, ac christus, ad doctor, af farkas, ag galamb, ah harang, ak kalan, al lo, am mester, an nemzet, ap pap, ar remete, as sereg, at tengher, au uarga* etc. his enim et similibus utitur exemplis. cuius ratio quamuis amici, mihi haud probatur. Primam quod, etsi uulgus imperitum ad hunc loquatur modum non continuo tum illius patrocinandum est, quin potius remedium illi quaerendum. Deinde quod particulae *ab, ac, ad, af,* etc. in nostro sermone, omni prorsum carent significatione praesertim extra compositionem . . . Postremo quod in omni ferè lingua est quaedam in pronunciando uarietas, ratio tamen Orthographiae apud omnes certa est . . . et apud nos, etsi sunt qui pronuncient *ab barat, af farkas, ap pap, ad diak* etc. articuli tamen extrema litera perpetuo scribenda est per *z* . . . «

Sylvester tehát nem tagadja, hogy a népnelvben *ab barát, af farkas, ap pap* stb. ejtés közönséges ejtés,¹ az írásban való feltüntetése ellen azonban, a mi az etimológia rovására van, tiltakozik.

E tiltakozásból már most kétségtelen, hogy az »Orthographia Vngarica« *Dévai* Biró Mátyás műve.

A szerzőn kívül egyéb tanulságos dolgot is kiderített *Révész*. Ilyenek :

a) Az »Orthographia Vngarica« általunk ismert 1549. évi kiadása »vionnan meg igazytatott, es ki niomatott« kiadás, a melyet több kiadás előzött meg. Az első kiadás 1538-ban jelenhetett meg Új-Szigeten; ez az első kiadás tartalmasabb volt, mint a fennmaradt.

b) A művecske czélja, hogy »a magyarok írni és olvasni megtanuljanak, hogy így a szentírást érthessék«, forrása az imádságokat illetőleg Luther latin nyelven 1529-ben megjelent kis kátéja, a mi kizárja azt, hogy az »Orthographia Vngarica« szerzője katolikus ember lett volna.

¹ Ez ejtésre vö. Gyöngyösi szótár-töredék XXVII—VIII. lap, *Zolnai* Gy.: Nyelveml. 120. l. : *an nagy* Bécsi kód.-ból, 137 l. : *am mi* Birk-kód.-ból, Nyr. XIV. 202: *accapu* Németújv. glosszákból; a jelenség magyarázatára vö. *Kräuter* Ferencz, Nyr. XXXVI. 118—123, e szerint a fejlődés ez: *az barát* > *ah barát* > *ab barát* > *a barát*; az *ah* írás gyakori, vö. még Nyr. XIV. 202., *Simonyi*, Die Ung. Spr. 222.

c) Az 1549. évi »Orthographia Vngarica« előszava ez: »Az olvasonac isteni keduet kér B. A.«. Ez a B. A. = Abádi Benedek, a ki egy korábbi kiadásnak volt a nyomtatója.

d) Az 1549. évi kiadás »valamely hanyag és kellő nyelv-tani műveltséggel nem bíró embernek üzleti vállalata vala«.

Azok, a kik az »Orthographia Vngarica«-val foglalkoztak, mind elfogadták Révész Imre megállapításait. Így tett Toldy Ferencz (vö. Corpvs grammaticorvm, IX—X. lap),¹ Szabó Károly (vö. RMK. I. 20), Szilády Áron (vö. Régi magy. költők tára II. 427—432, és AT. kiadásában). E tudósok közül Toldy Dévai szerzősége mellett még egy fontos és becses bizonyítékot is felhozott. Erre vonatkozó szavai ezek: »A könyv szerzőjének pedig, épen a többször érintett helyesírási tannál fogva, nem lehet más mint Dévai Mátyást tartanunk, mire csalhatatlanul mutat az AE-nek É helyett mind az Orthographiában, mind a Dévai hit-tani kézikönyvében használtatása is, mit minden más régi írónk-nál hiában keresnénk« (vö. Corpvs gramm. XI. l.).

Hogy Toldy e szavait megértsük, szükséges dolog tudnunk, hogy Dévai mindkét művében általában különbséget tesz a nyílt hosszú é (ezentúl ê vel jelöljük) és a zárt hosszú é közt. A nyíltat e-vel, a zártat é-vel jelzi. Az O.-ban erre nézve ezt olvassuk:

»e, e. ennec micor meg vonitua vag'on az also fele, accor iol meg kell vonni mintha kettős volna, mint itt, eles kes. Eg'ebcor nem kell meg vonni mint itt, eleuen ember...«

é. effelett az kis vonitás i hel'ett vag'on, ig' kell mondani, ßep lépes méz«.

Dévai tehát világosan mondja, hogy más é hang van az éles és szavakban, mint a szép, lépes méz-félékben. Az utóbbiak csoportjába tartozó é-k közül az itél-szóban még azt is megteszi, hogy az é helyett ei-t ír, lehet, hogy nem hibából, az adat ez: ITEILETREV L (O. 23. lap). A mint már most ebben az egy példában é helyett ei-t írt, azonképen tesz kivételeket az e-vel jelzett régi é-vel bíró szavakban is. Dévai ugyanis a következő szavakat: és (und), keresztény, két (duo), pecsét, üdvözítünk állan-

¹ Toldy hibásan mondja, hogy Révész szerint az első kiadás 1539 előttről való, mert Révész megjelenési évnek határozottan az 1538. évet jelöli meg. Toldy az 1549. évi kiadást másodíknak tartja, a mit Révész sehol sem állít.

dóan *es*-nek, *kerezt'en*-nek, *ket*-nek, *petsset*-nek *üduözitenc*-nek írja (lásd szavak közt), a mikor azonban e szavakat nagy betűvel kell írnia, olyankor az *e* helyére vagy E-t, vagy Æ-t ír, tehát az *es*-t ÆS-nek (AT 1), a *kerezt'en*-t KEREZT'ÆN-nek (O. 13, 20), a *ket*-et KÆT-nek (O. 9), a *petsset*-et PETSÆT-nek (AT 1), az *üduözitenc*-et VDVÖZITÆNK-nek (O. 12) írja, más szóval *Dévai* a régi m. *ê*, mai m. *é* helyén nagy betű íráskor *e* helyett a lat. *ae*-t használja. Minthogy ezt más nyomtatványban nem találjuk (l. erről lejjebb), *Toldy* szerint ez is bizonyítja, hogy az »Orthographia Vngarica« *Dévai* Bíró Mátyás szellemi terméke.

Mielőtt már most tovább mennénk, szükségünk van arra, hogy megállapítsuk, vajjon az *e* *Dévai* műveiben csakugyah a nyílt hosszú *ê*-t jelöli-e, s mi az eredete nyomtatványainkban, kéziratos műveinkben az *e* jegynek.

Kezdjük az utóbbival. *Simonyi* Zsigmond azt írja (vö. Die ungarische Sprache 231. l.), hogy az *e* jegyet *ê* értékben *Heltai* Gáspárnak köszöni irodalmunk. Minthogy ki fog derülni, hogy *Dévai e*-je általában *ê*, *Simonyi* tanítása javításra szorul. Hogy azonban kinek köszönhető általában irodalmunkban az *e*, arra nagyon nehéz megfelelni. Egy bizonyos, s ez az, hogy a Bécsi- és a Münchener-kódex írása előtt (1466) a nyelvünkben meglévő kétféle *e*-t (*e*, *ê*, *é*, *é*) nem különböztették meg, a minek okát senki eddig nem kutatta. Az is bizonyos, hogy a magyar szavakban az *e* jegyet tudatosan a XVI. század kezdte használni; én erre a legrégibb példákat *Komjáthy* B. »Szent Pál Levelei« cz. könyvéből tudom (megjel. 1533-ban, vö. Nyr. XVIII. 308, 315, Tüz. Magy. Nyelvt. 56, 204, Nyk. XXXI. 94).¹ S éppen *Komjáthy* neve az, a mely az *e* jegy eredetét illetőleg a helyes nyomra rávezet. A felelet megadásánál kutatnunk kell latin nyelvű emlékeinket, valamint a latin nyelv hangtörténetét.

A legrégibb magyar oklevelekben, krónikákban, azon a helyen, a hol mi ma a latin szavakban *ae*-t írunk, nem *ae*-t, hanem *e*-t, *e*-t találunk; XI., XII. századi okleveleinkben sűrűen fordulnak elő a *hungarie*, *Ungarie*, *Fannonie*, *sancte* et *indi*-

¹ *Zolnai* Gy., »Nyelvemlékeink« cz. művében magyar nyelvű kódexekben található *e*-ről is beszél, de hogy melyik kódexben található *e* jegy, nem említi.

uidue trinitatis, negligentie, anime mee, dominice incarnationis (e példák *Fejérpataky* László »III. Béla kir. oklevelei«, továbbá »Kálmán kir. okl.«, valamint »II. István oklevelei« cz. értekezéseiből vannak véve) írott alakok, a hol az *e* állandóan a mai latin írásbeli *ae* helyén áll. Később ezt az *e*-t az egyszerű *e* váltja fel. Anonymus már általában *e*-t ír, ez van a XIII., XIV. s nagyrészt a XV. század latin emlékeiben is. Ez van a magyar nyelvű kódexek itt-ott előforduló latin idézeteiben is. *Zolnai* Gyula a Nádor-kódex ilyenmű latin idézetéről ezt mondja (Nyelvemlékeink 169. l.): »A codex latin orthographiája a középkori írásmódot mutatja, a mely a philologiai kutatások eredményein alapuló mai írástól némely pontokban különbözik. Nevezetesen az *ae* és *oe* helyett akkoriban egyszerűen *e*-t . . . írtak.«

A humanisták működésével ez az írás egyszerre megváltozik. *Erasmus* pl. a »De recta latini graeciŕque sermonis pronunciatione . . . Dialogus« (1528-ban, a mű megvan az Egyet. könyvtárban, Budapesten, Ha. 1520 jegy alatt) cz. művében felváltva hol *e*-t, hol *ae*-t ír. Fontos azonban, hogy az *e*-t mindig csakis a lat. *ae* helyén írja. A humanisták elevenítik fel az *e*-t a latin írásban, a melyet a XVI. század folyamán az *ae* teljesen háttérbe szorít. *Dévai* latin műve, *Murmellius* szójegyzéke, *Szikszai* Fabricius szótára már állandóan *ae*-t ír.

Nézetem szerint tehát az *e* jegy a mi irodalmunkban a hazai humanista, első sorban erasmista mozgalmaknak köszönhető. Erasmista volt *Komjáthy*, az volt *Sylvester*¹ is. Ezek az erasmisták hozták be tehát irodalmunkba az *e* jegyet.

Az a kérdés, mi volt a lat. *ae*, illetve *e*, *e* különböző korokbeli egyházi latin kiejtése. Erre azt feleljük, hogy pontosan nem tudjuk; nekünk azonban úgy látszik, hogy a X., XI. századi egyházi latinban és később is ugyanúgy ejtették, mint a latin *ĕ*-t. Ezt abból következtetjük, hogy az ilyen görög eredetű szavakat, mint *ĕcclĕsiă*, *ĕclĕsiă* (ἐκκλησία), *ĕpĭscōpŭs* (ἐπίσκοπος) *ecclĕsia*-, *episcopus*-nak is írták, sőt előfordul *aecclĕsia* írás is (vö. Magy. Könyvszemle XII. [új foly.] 113). A vokális tehát kétségtelenül nyílt *e* volt. A kvantitásra nem tudunk határozott feleletet adni az egy-

¹ Nb. A lat. *silva* szót *Erasmus sylvā*-nak írta (vö. De recta . . . pron. dial. 3. l.), nyilván azért, mert a görög ὕλη-ből származtatta; ezért írta *Sylvester* is a maga nevét *y*-nal.

házi kiejtést illetőleg. Nekünk úgy látszik, hogy az egyházi latin kiejtés végelemzésben a vulgáris latin kiejtésre vezetendő vissza, a melyre különböző korokban nagyban befolytak részint az írott nyelv, részint országoként a különböző ujlatin nyelvek. E szerint az egyházi latin kiejtésben volt olyan korszak, a mikor a vulg. latin nyelv vokalizmusa érvényesült. Erről a vokalizmusról pedig tudjuk, hogy benne a mennyiséget a vocálisok minősége váltotta fel. A vulg. latinban tehát nem volt rövid és hosszú vocális, hanem *e* helyett volt zárt és nyílt. Így volt zárt és nyílt *e* is (jelölve latin nyelvtudományi művekben *e*-vel és *e*-vel). A vulg. latin, illetve egyházi kiejtés e sajátóságában kell keresnünk annak az okát, hogy a magyar magánhangzók hosszúságát a legrégebb időktől egész a XV. század végeig egyáltalában nem jelölték (lásd erről lejjebb).

A latin nyelvtudomány kimutatta, hogy a régi lat. *ai*, class. latin *ae* már a Kr. u. II. század óta a népies kiejtésben (lingua rustica) nyílt *e* volt. Az összehasontitó nyelvtudomány aztán bebizonyította, hogy ennek egykor nyílt hosszú *ê*-nek kellett hangzania (vö. Meyer-Lübke, Einführung 93, 101, Sommer, Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre 63. §).

Nagyon tanulságos már most vizsgálni, hogy a magyar nyelv közvetett vagy közvetlen latin jövevényszavaiban mi felel meg a vulg. lat. *e*-nek (< class. lat. *ē*, *ae*, részben *ē*, *oe*) és *e*-nek (< class. lat. *e*, *i*, részben *oe*). A mi latin jövevényszavaink közt vannak *e*-vel (nyílt *e*, pl. *Egyéd*, *Egyiptom*), *ē*-vel (zárt *e*, pl. *Egyéd*, *sekréstye*, *reméte*, *eréklye*, *bestia* ~ *běstye*), *s* *é*-vel hangzó szavak (pl. *dézma*, *eklézsia*, *Jézus*, *kréta*, *plébános*, *prédikál* (-*dikátor*, -*dikáció*), *prédál*, *prépost*, *tégla*, *ténta* stb.). Ha már most az *é*-vel hangzó szavakat magyar nyelvtörténeti fejlődésükben figyeljük meg, akkor azt fogjuk látni, hogy egy részüket régen *e*-vel írták, tehát nyílt rövid vagy hosszú *ê*-vel mondták, más részüket pedig a zárt közép *é*-nek megfelelő jellel jegyezték le. Ilyen példáink a következők:

a) *ê*-vel hangzó példák: régi m. *dēzma*, mai m. *dézma*, *dézma* (Magyar Nyelvészet V. 391, NyK. XXXI. 105); a lat. *děcēm*, *děcīma* szóban, a melylyel *e* szavunk összefügg, nyílt *e* van (vö. Melich, Szláv jövevényszav. I. 2, 241) || régi magy. *Jézus* (NyK. XXXI. 106), mai magy. *Jézus* < lat. *Jesus*, (gör. Ἰησοῦς; olasz

Gesù zárt *e*-vel (>echt volkstümlich **Gisù wære*«, *Gröber*, Grundriss I² 661); nem lehetetlen, hogy a gör. η daczára egyes helyeken hosszú nyílt *e* volt a szóban, v. ö. *eclézsia* szónál || régi m. *prêpost*, mai magy. *prépost* (vö. Magy. Nyelvészet V. 391, régen írva magyarul *praepost* is, *Melich*, Szláv jövevényszav. I. 2, 385) < vö. lat. *praepositus* || régi m. *prédikálás* (vö. Szavak közt), mai m. *prédikálás* (egyéb alakváltozatok MTsz.) < lat. *praedicare* || régi m. *zsöllye* (Magy. Nyelvészet V. 391), mai magy. *zsöllye*; e szóban, bár végelemzésben a latin *sédile*, esetleg *sella* szóval függ össze, a magyarra nézve aligha szabad *e*-ből kiindulnunk, vö. ném. *siedelstuhl*, cs. *židle* (lásd *Melich*, Szláv jövevényszav. I. 2, 409). — Azt hiszem, bár adatom nincs rá, hogy nyílt hosszú *ê* volt az *eclézsia* szóban (vulg. lat. *eclesia*, *Meyer-Lübke*, Einführung 108), úgyszintén a *plébános* (vö. *plébs*, a vulg. lat.-ban nyílt *e*-vel) és a *prédál* szavakban is.

b) *é*-vel hangzó példák: *tégla* (Nyk. 31 : 100) < lat. *tégula*, vulg. lat. **tégla* | *ténta* (Nyr. 31 : 100) < lat. *tincta*, vulg. lat. **tencta*. Hasonló esetek *kréta* < lat. *crēta*, vulg. lat. *crēta*; zárt rövid *e*-ből lett *běstye*, *paizs*, (> ol. *paese*) stb.

A magyar nyelv latin jövevényszavaiban nyoma van a vulg. lat. *e* és *ē* ejtése közti különbségnek, a mint nyoma van az ilyen ejtésnek más róm. kath. népek jövevényszavaiban is (vö. lat. *signum*: ném. *segen*, t. *žehnat* stb., a hol az *e*-k vulg. lat. *e*-ből magyarázandók). Hogy az ilyen *e*-k, *ē*-k mely szavakban hangzottak a magyarban röviden, melyekben hosszán, azt minden egyes esetben csupán a nyelvtörténeti vizsgálatok dönthetik el.

Az eddigiekben két dolgot láttunk: a) A magyar nyelv latin jövevényszavaiban a vulg. lat. *ē*-nek (class. lat. *ē*-ből, *ae*-ből, esetleg *ē*-ből) és a vulg. lat. *e*-nek (class. lat. *ē*, *ī*, *oe*) nyílt *e*, *ē* és zárt *e*, *é* felel meg. b) A humanisták a lat. *ae* helyén sokszor írtak *e*-jegyet, a melyet ők a régi kéziratokból elevenítettek fel.

Dévai Biró Mátyás is így írt. Latin nyelvű művében (vö. *Szabó*, RMK. III. 318, a múzeumi példány jegye Polem. 975), leveleiben állandóan *ae*-t ír, magyar nyelvű művében azonban a latin idézetekben *ae* helyén *e*-t (ritkán *e*-t) használ. *Dévai* ugyanis könyveiben a szentírási helyeket így idézi: *Marci* 12. (O. czímlap), *Exodi* XX. (O. 11. l.), *Matthēi* 6. (AT. 84), *Lucae* V. (Disputatio, czímlap), azaz az idézettek nevei genitivusban állanak. Ha

tehát *Dévai* ezt írja: *Osee* 12 (AT 34), *Esaię* 8 (O. 19, egyszer *Esaię* AT 14), ezt *Oseeae*, *Esaięae* helyett állónak kell tekintenünk (vö. *Lucae* Disputatio, címlap és *Luce* AT 84).

E példákhoz járulnak még: *Hebreę* (= *Hebraeorum*, AT 13, 24, 80, 97, 105, egyszer *Hebre.* AT 21), *Matthę* (O. 20, 23), *Matthei* (= *Matthaei* AT 84) s erre vö. »szent *Matenál*« (AT 87).

Mindebből tehát az derül ki, hogy *Dévai* a lat. *ae* helyett *e*-t (ritkán és elvétele *e*-t) is írt.

Itt jegyzem meg, hogy *Dévai* hatása látszik meg a Gyöngyösi szótártöredék helyesírásán. E szótártöredékben ugyanis *am mi*, *ab barát* stb.-féle írásmód mellett *e* helyett *a*'-t is találunk írva (= *ae* helyett), még pedig kishetős alakban, pl. *ég* (coelum) *a'g*-nek (lásd Szavak közt), *méh* (apis) *ma'h*-nek, *len*: *la'nvazon*-nak stb. van írva.

*

Az előző sorokban arra kerestük a feleletet, honnan vette *Dévai*, illetve minő eredetű irodalmunkban az *e* jegy, s azt találtuk, hogy irodalmunkba e jegyet a humanisták, első sorban az erasmisták hozták be. A humanisták a lat. *ae*-t *e*-vel és *ae*-vel írták; hangzásra e jegy rövid (és esetleg) hosszú *e* volt az ő latin kiejtésükben.

A következő sorokban már most összeállítjuk azokat a magyar eseteket, a melyekben *Dévai* az *e* jegyet használja, s összevetjük egyéb emlékeinkkel, vajjon az *e* jegy csakugyan a nyílt *e* hangnak a jegye-e.

A) Szavak.

addig:¹ *addeg* AT 24 (háromszor); az O.-ban *agdig* (9. l.).

Vajjon a szóban zárt vagy nyílt hosszú *é* volt-e, arra vö.

Ragozás;

be (igekötő): *be* O. 10, 15, 17 (háromszor), 18, 24 (kétszer), 25, AT 56, 88, 92, 98, 99 (kétszer). Az AT-ben többször *be* is:

¹ A címűl írt alak a mai irodalmi. AT = *Dévainak* önmaga által, O. más által sajtó alá rendezett műve. MNy. = Magyar Nyelvészet V. köt.: A' magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*, azaz *é* és *ē*-ről *Budenz* Józseftől. NyK. = Nyelvtudományi Közlemények: XXXI. köt.: *Suhajda* Lajos: Az Érdy- és a Jordánszky-kódex kéthetős magánhangzói.

- AT 12, 13, 22, 55 (négyszer) stb. — Nyílt hosszú *ê*-ejtése valószínű; vö. *bél*, a melyből a *be* ered; fejlődés: *bél* > *bê* > *be* (*Szinnyei* Nyh³ 134);
- Bécs*: *bęts* O. 6 (ötször). Nyílt hosszú *ê*-vel M. Ny. V. 390;
- bél*: *lęl* O. 4. Nyílt hosszú *ê*-vel MNy. V. 390, Nyk. 31:105;
- belé*: *ęn belem* AT 35, *w beļę* AT 29, 34; *é*-jéről lásd a Ragozást;
- *beli*: *beszėdbeli* AT 38, *Christusbeli* AT 31, 79, *meńország-belihez* AT 70, *rendbeli* AT 31, 49, 50, *irgalmasságabeli* AT 93, *Istenbeli* AT 102. A szó, a melyből származik, nyílt hosszú *ê*-vel van vö. *bél*;
- czégér*: *częgere* AT 29, 107, *częjert* AT 107, *ettzeger* AT 29 (= egy czégér); *é*-jéről lásd *pelengér*;
- czél*: *częla* AT 72, 77, 93, *częlba* AT 17, *częlnac* AT 77, *częlra* AT 17. E szóban eredete alapján is (vö. szláv *cělъ*, ném. *ziel*), meg más tanúságok szerint is (vö. NySz.: *czil*, MTsz.: *cziloz*) hosszú zárt *é* van;
- cséplő*: *częplő* O. 6; ugyane helyen az O. a régibb irodalomból idéz *tsępel* adatot is (mit jelent? de Bécsi cod. zárt *e*-vel 252. lap). E szóban a régi irodalomban és a népnyelvben *csíp* —, (vö. NySz., MTsz), *csíplő* alakok vannak, a mi valószínűvé teszi, hogy itt eredeti zárt *é* volt.
- é*: pl. *pape* O. 10, *Istenęt* AT 29 stb. vö. Ragozás, képzés; ezzel szemben a kérdő *e?* állandóan *é*, pl.: *tévelgetec é* O. (czimlap), *laddę* AT 13, *ęrthettűckę* AT 16, lásd még 19, 28, 34, 39, 48, 50, 66, 77, 102. lapokat. Nb. a kérdő *e* *Sylvesternél* *i*-vel Nyr. XXVI. 404. Nyk. 31:209.
- eddig*: *edęę* AT 32, 101; vö. *addig*.
- ęg* (coelum): *ęből* O. 23; nyílt hosszú *ê*-vel, vö MNy. V. 390, NyK. 31:105;
- ęgyęb*: *ęęb* O. 1, 4, 11, 16; AT-ben is állandóan *ęęb* (vö. AT 2, 4, 7, 13, 14, 15, 23, 25, 34, stb. stb) egy esetet kivéve, a hol *ęęb* áll (AT 24) | *ęębűtt* AT 68, *ęęębor* AT 110. — Nyílt hosszú *ê*-vel másutt is, vö. MNy. V. 391. NyK. 31:202, 209;
- ęgyűvé*: nem fér *ęęűvé* AT 94; — *é*-jéről lásd a »Ragozás«-t.
- ęh*: *ęh* voltodot O. 24; — nyílt hosszú *ê*-jéről l. NyK. 31:105.
- ęhezni*: *ęhezęc* AT 49, *ęheztec* O. 21, *ęhezém* O. 24, 25, *ęhezteļ* O. 25; — *é*-jéről lásd *ęh* szónál;

- éhség*: *éhség* AT 51, *éhséggel* AT 48; — *é*-jéről *éh* szónál;
- élni*: egyszer tévedésből *élec* en O. 19, máskor állandóan mindkét műben *élni*; — a szóban zárt hosszú *é* az eredeti, vö. NyK. 31: 95.
- éles*: *éles* kes O. 4; — nyílt hosszú *ê*-vel másutt is, vö. NyK. 31: 105;
- elő*: *elé* mehessen AT 17, végőenc *elé* AT 21; máskor mindég *elő* (vö. AT 20, 26, 31, 38, 39, 42, 50, 51 stb.); — *é*-jéről lásd a »Ragozást«-t.
- előbb*: *előbb* O. 21, AT 11; (vö. *előbb* MTSz.); — *é*-jéről l. *elő*;
- ember*: tévedésből egyszer *ember* AT 28, máskor mindég mindkét műben *ember*;
- én*: *en* O. 1, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, AT 2, 12, 18, 22, 23 stb., stb; nagy betűvel való íráskor EN, *En* AT 22, O. 18; — a szóban nyílt hosszú *é* az eredeti, vö. NyK. 31: 105, 206;
- érezni*: *érezne* AT 66, 81, *érezzü* AT 105; — hosszú nyílt *ê*-vel másutt is, vö. NyK. 31: 106, MNy. V. 390; —
- érzékenység*: *érzékenység* AT 16, *érzékenységit* AT 16, egyszer *érzékenységett* AT 16; ez utóbbiban a második *e* hibásan van írva; — vö. *érezni*;
- érteni*: *erteni* AT 68, 89, *ertenőnc* AT 16, 44, 53, *ert* AT 15, *ertne* AT 66, *erti* AT 40, O. 8, *ert'ü* AT 19, *ert'ü* AT 7, 24, *ertheti* AT 17, 69, *erthett'ü* AT 16, *erthetőnc* AT 107, *erts* AT 37, *ertsőnc* AT 73, *ertse* AT 11, *ertsed* AT 15, 33, *ertsü* AT 5, 47, 68, 89, 96, 108, *ertettel* AT 16, *ertettü* AT 98; egyszer nagybetűvel *Ert'ü* AT 107; — nyílt hosszú *ê*-vel másutt is, vö. MNy. V. 390, NyK. 31: 106, Nyr. XVIII. 315.
- értelem*: *ertelem* AT 15, 16, 17, 20, egyszer nagybetűvel *Ertelme* AT 86; hosszú nyílt *ê*-jéről vö. *érteni*;
- és* (et, und): *es* O. 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 12 stb., AT. 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10 stb., stb.; egyszer ÆS AT 1, egyszer meg *es* O. (czimlap); — másutt is nyílt hosszú *ê*-vel, vö. NyK. 31: 106. Itt jegyzem meg, hogy az *is* kétszer *és* (O. 2. 4, vö. NyK. 31: 210, Nyr. XVIII. 315, XXVI. 406), máskor mindég *is*.
- ez*: *ez* AT 45, *écképpen* AT 110, *écképpen* AT 108; — más esetekben állandóan *ez*. A szóra vö. NySz., e szerint nyílt

- e-vel a Bécsi és Münch. kód.-ben is, továbbá Nyr. XVIII. 310, e szerint Komjáthynál *ez* = *ez*. — Ma a szóban rövid nyílt *e* van.
- fél*: acket *fel*nec AT 99, valamell'ic *fel* AT 99; — hosszú nyílt *ê*-vel vö. MNy. V. 390, NyK. 31 : 106; Nyr. XVIII. 315.
- *féle*: *effele* O. 2, 3 (kétszer), AT 31, 38, 46, 74, 76, 95, 109. *effélet* AT 52, ef *feléuel* AT 90, *effelec* AT 26, *effelec* AT 52, három *fele* AT 97, két *fele* AT 73, 75, négy *fele* AT 47, *affelére* AT 52; — hosszú nyílt *ê*-vel (szó végén zárt *e* vö. MNy. V. 390, NyK. 31:106, 221);
- fenék*: *fenecnec* AT 67, *fenecere* AT 67, 68, 69; — hosszú nyílt *ê*-je valószínű a *feneke*, *feneketlen* stb. alapján.
- ganaj*: *ganenac* AT 54; nyílt hosszú *ê*-je kétes;
- gém* (reiher): *ghem* O. 6; nyílt hosszú *ê*-vel, ellenben *gém*: *gím* (hirschkuh) zárt *é*-vel;
- gyengébb*: *gengebben* O. 6, 8; — *é*-jéről lásd a »Ragozás, képzés« fejezetet;
- hét*: *het* AT 108, *tizenhet* O. 3; minden *het*be (woche) AT 40; — nyílt hosszú *ê*-vel vö. MNy. V. 390, NyK. 31:97;
- Illés*: *Illés* O. 23; lat. *Elias*-ból; valószínű, hogy nyílt hosszú *ê*-vel;
- innét*: *innét* AT 9, 12, 30, 41, 69; — *é*-jéről vö. Ragozás, képzés;
- ismerni*: *esmerd* AT 13, *esmerte* AT 18, *esmeri* AT 18, *esmeriéc* AT 29; azonban mind az AT-ban, mind pedig az O.-ban sokkal többször van *esmerni* vö. O. 2, 3, 6, 7, 16 stb., AT 8, 9, stb.; — nyílt hosszú *ê*-jéről vö. MNy. V. 391, NyK. 31 : 203;
- ismeret*: *esmeretét* AT 3, máskor *esmeret*, vö. *ismerni*;
- ismét*: *esmet* AT 3, 6, 21, 22, 24, 74, 80, 95; az O.-ban *Es meg* (23 l.); — *é*-jéről vö. *még* és Ragozás;
- jövendő*: *üüendöre* AT 24; máskor mindég *üüend* — (AT 69, 76, 80, 87, O. 23); vö. a régi nyelvben *ánd ênd* Nyh³ 111, MNy. V. 395.
- kedig*: vö. *pedig*;
- felkelni*: fel *kél* O. 13; valószínű, hogy zárt hosszú *é*, vö. ffel *kyl*, *külés* NySz., de *kéj*: *kelj* MTSz.;
- kérdeni*: tanáts *kerdeni* AT 109, meg *kerdette* AT 109, *kerdi*

- AT 33, *kerdenéd* AT 5; — nyílt hosszú *é*-vel vö. MNy. V. 390, NyK. 31 : 106;
- kérdés*: *kerdés* AT 16, 37, 45; vö. *kérdeni*;
- keresztény*: *kereszt'en* O. 12, 16, AT 2, 5, 8, 13, 14, 19, 20, 24, 25 stb., stb.; kétszer KEREZT'EN O. 13, 20; *kereszt'en-nül* O. 21; — nyílt hosszú *é*-vel vö. NyK. 31 : 203;
- keresztényi*: *kereszt'eni* AT 21; vö. *keresztény*;
- kereszténység*: *kereszt'enség* AT 89, 102; vö. *keresztény*;
- kés*: *eles kes* O. 4, *kes* O. 7; — nyílt hosszú *é*-vel vö. MNy. V. 390;
- két* (duo): *ket* O. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10 AT. 3, 5, 9, 13, 14, 15, 16, 21 stb. stb.; egyszer nagy betűvel KÆT O. 9, kétszer KET O. 11, AT 86, egyszer *ket* AT 59; — *kétszer* O. 5, *kétképpen* AT 90, 111; — nb. *kettő* állandóan mindkét műben *kettő* O. 8, AT 88, 98, 108 stb.; — a *két* szó hosszú nyílt *é*-jéről, vö. MNy. V. 390, NyK. 31 : 107;
- kétes*: *ketes* vag AT 24; vö. *két*;
- kételkedni*: *ketelkeggjel* AT 83, *ketelkeggjel* 13, de *kételkeggjel* AT 87; *ketelkeggönc* AT 84, 85, de *kételkedő* AT 24, *ketelkettetic* AT 24; vö. *két*;
- kétség*: *ketség* AT 10, 12, 13, 14, 29, 34, 38, 54, 77, 87, 94, 99, 103, *ketsey* AT 83, 87; de *ketség* AT 8; *kétséges* AT 94; — vö. *két*;
- kéz*: *kezze* AT 51; hosszú nyílt *é*-jére vö. MNy. V. 390, NyK. 31 : 107, 206; Nyr. XVIII. 315.
- közép*: *közebbe* O. 6, *közebben* O. 6; hosszú nyílt *é*-jéről I. MNy. V. 391;
- levél*: *leuel* AT 106, *leuel* nélkül AT 102, *leuel* nélkül AT 103; egyszer *leuel* O. 7; ragozásban *leuelét* AT 106; nyílt hosszú *é*-jére vö. MNy. V. 391, NyK. 31 : 203;
- Málé*: szent *Matenál* AT 87; nb. a latinban is *Matthei* = *Matthaei*; nyílt hosszú *é*-jéről lásd fentebb;
- még* (noch, adhuc): *meg* O. 6, 21, AT 13, 33, 42, 44, 48, 58, 67, 70, 71, 77, 80, 82, 84, 107; — nb. a *még* ~ *míg* (quoad, dum) = *mîg*: *es mîg* ez világ lesz AT 74; — a *még* (noch, adhuc) *é*-jéről lásd a Ragozást és NySz. *meglen* Sylv.-ból, Nyr. XVIII. 315 *megh* Komj.-ból;
- metélés*: *metelés* O. 17, AT 95, 100 (háromszor); hosszú nyílt *é*-jére vö. MNy. V. 391, NyK. 31 : 203;

- metéletlenség*: *metéletlenség* O. 17; vö. *metélés*;
metélkezni: kőrnül *metélkezne* AT 100; vö. *metélés*;
mezítelen: *mezítelen* O. 25, máskor *mezítelen* O. 24, 25; itt az
 e rövid nyílt e-t jelölhet, vö. MTsz.: *meztél*-láb;
mienk, *miénk*: *mienkis* AT 54, *mien*cben O. 7; — é-jéről lásd a
 Ragozást.
 -nál, -nél; vö. -nél;
nehéz: *nehez* AT 16; hosszú nyílt é-jére vö. NyK. 31 : 203;
nehézkés: *nehezkes* AT 106; vö. *nehéz*;
nekem: *nekem* O. 5, 24, *teneked* O. 15, AT 18, 34, *neki* O. 24,
 25, AT 45, 104, *nekőnc* O. 10, 13, AT 19, 56, 66, 70, 87, 88,
 110, *nektec* O. 24, 25, AT 56, 110, *nekie* O. 25, AT 45,
 109; — mind a két műben sűrűn fordulnak elő a *nekem*,
neked, *neki*, *nekőnc*, *nektec*, *nekie* alakok is; — eredetibb
 hosszú nyílt é-re vö. MNy. V. 393, NySz., MTsz.;
 -nél: *ezece*nél O. 16, *Istennél* AT 29, 70, *kereszt*énece
 nél AT 40, *őzuegség*nél AT 50, *szent*nél AT 66; — nyílt hosszú é-vel
 vö. NySz., MNy. V. 393;
nélkül: *nekül* O. 19, 22, AT 19, 27, 29, 34, 36, 38, 49, 55, 58,
 63, 83, 87, 102, 103, 106, *annekül* O. 1, *minekül* AT 84;
 azonban: *nekül* AT 3, 4, 8, 10, 12, 88, 89, 103, 107;
 nyílt hosszú é-jére vö. MNy. V. 393, NySz., Mtsz.;
 -nemű: semmi *nemű* AT 27, 34, 54, *minemű* AT 105, 107;
 egyszer *minemű* O. 6; — vö. MNy. V. 390; a szóban zárt
 e van, a mely hosszú is lehet ez alakban;
név: *newne*c AT 61, *neuel* (:névvel) AT 27, 61; más helyzetben:
neuen AT 30, 36, *neuet* AT 35, 36, *neuebe* AT 30, *neuét*
 O. 11, 22, *neued* O. 12, *neueben* O. 13, 14, *neuemet* O.
 22; — nyílt hosszú é-jére vö. MNy. V. 390, NyK. 31 : 107;
onnét: *onnet* O. 12; vö. innét és a »Ragozás«-t;
örökké: *öröcke* O. 15, 16, AT 22, 74, 92; — é-jéről l. a »Rago-
 zás«-t;
övé: *üue* O. 11, AT 39, *üuet* AT 44, *üueuel* AT 45, *üueiuuel*
 AT 98, *üuec* O. 20, *üueinec* AT 71, *üueit* AT 72, *üueibe*
 AT 74; — é-jéről l. Ragozás, képzés;
pécsét: *petsset* AT 32, 43, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 102, 103, 106;
 egyszer PETSÆTINEC AT 1, egyszer PETSETirül AT
 93; nyílt hosszú é-jéről MNy. V. 391, NyK. 31 : 204, 213,

- pécsételni*: *petsetell'üc* AT 83; vö. *pécsét*;
- pécsétes*: *petsetes* AT 106; vö. *pécsét*;
- pedig*: *kedeg* AT 2, 4, 7, 8, 9, 11, 13, 15, 18, 21, 22, 25, 27, 33 stb. stb., egyszer *kédeg* AT 25; — az O.-ban állandóan *kedig* (vö. O. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 19); — *é-jéről* l. a »Ragozás«-t.
- pre-*: a lat. *prae-* igekötős szavakban: *predicálásából* AT 108, máskor állandóan *pre-*, pl.: *predicál-* AT 23, 31, *predicátor* AT 88, 102, 108, *predicalas* AT 108, *predicacio* AT 95; ugyanigy: *predáll'ad* AT 48, stb.; a lat. *ae* nyílt *e*, *ê* ejtéséről lásd fentebb;
- pellengér*: *perenger* AT 19, — nyílt hosszú *ê-jéről* l. MNy. V. 391;
- rez*: *rez* O. 8, *rezből* AT 38; — hosszú nyílt *ê-jéről* l. MNy. V. 390, NyK. 13 : 107;
- sěnki*: *senki* AT 5, máskor mindég mindkét műben *senki*;
- szék*: ab biro *székiben* is AT 28; az O.-ban: *szekibe* (O. 24); — hosszú nyílt *ê-jére* vö. MNy. V. 390 (nb. ugyanitt a *székely* is *szêkel*);
- szülő*: *szüleidet* AT 45; vö. a MNy. V. 392 lapján: *ideje, esztendeje, menyeközeje*, Komjáthinál *zulek* (= szüleim) Nyr. XVIII. 315 és a »Ragozás«-t;
- té* = *t* betű: *tet* O. 5 (tárgyrag); vö. *zé* és a »Ragozás«-t;
- térni* (= férni, MTsz., NySz., Szinnyei Nyh³): am mi bűnös születtőnc ortzánra soha nem *ter* AT 63, ortzánra nem *ter* AT 79; — hosszú nyílt *ê-jére* vö. MNy. V. 390, 391, NyK. 31 : 108;
- térd*: *térdre* AT 39; hosszú nyílt *ê-jére* vö. MNy. V. 390, NyK. 31 : 108;
- teremteni*: *teremtet* az ű fiánac általa AT 6; máskor mindég *teremt* —; az első szótagbeli *e* rövid nyílt *e*;
- tied*: *tięd* AT 66, egyszer TIED AT 92; — *é-jéről* lásd »Ragozás, képzés«;
- töredelmes*: egyszer *törödelmesség* AT 25, máskor *töredelmes* AT 14, 99, stb.; itt az *é* hiba lesz, az *-s* képző előtti *e* rövid zárt *ë*;
- üdvözítőnk*: *üduözitönc* O. 1, 20, AT 18, 19, 22, 32, 37, 38, 44, 46, 47, 50, 51, 66, 67, 68, 69, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84,

103, 104, 112; egyszer VDVÖZITÆNC O. 12; — ragozása ez: *üduözítő* AT 61, *üduözítőm* AT 60, *üduözítőd* AT 64, *üduözítőie* AT 74—75, 99, *üduözítőnc* AT 62, 100, *üduözítettőie* AT 61; — nb. más esetekben a birtokos személyragozásban is, meg az igei ragozásban *-onk*, *önk* (esetleg *-enk*: *ölnenc* AT 97) az alak, sohasem *-enk*;

-vá, vé: *vö*. Ragozás, képzés;

vele: *vele* O. 17, 21, 22, 24, AT 28, 32, 38, 64, 82, 100; *velec* (= *velük*) AT 15, 25; — máskor: *velönc* AT 19, 86, *veletec* O. 16, *velec* O. 16, egyszer *velec* (= *velük*) AT 25; — a *vele* hosszú nyílt *é*-jére *vö*. MNy. V. 393: *vélem, véle, vélek*, NyK. 31 : 108: *véle*, MTsz. *vel-*, *vél-* szónál;

vetni: at törödelmesség . . . megöl cárhozat pocolra *vett* AT 14; — máskor mindég *vet-* mindkét műben. A szóban nyílt *e* van, a mely hosszú is lehetett (*vö*. Heltaiból *vet*, Jord. K-ból *vetveen*, *vetöt* NySz.-ban, *vet*, *vét* MTsz, Heltaiból Budenz idéz *vetni*: adókat *vét*, a'tanérről *vét* önnem MNy. V 390);

vezér: *vezer* AT 12, *vezerönc* AT 6; egyszer: *vezerönc* AT 12; — hosszú nyílt *é*-jére *vö*. MNy. V. 391, NyK 31 : 204;

vezérlés: *vezerlését* AT 19; *vö*. *vezér*;

zé = *z* betű: *zeuel* O. 10, *zet* O. 5; — *é*-jére *vö*. *té* és a »Ragozás«-t.

B) Ragozás, szóképzés.

1. *-nal, -nel*: *innel, onnel* (*vö*. Szavak és Szinnyei, Nyh³ 133);

2. *-nál, -nél*: *ezecnél, Istennél, kereszteneceél, öznejségénél, szentnél* (l. Szavak *-nél* szónál);

3. *-é, -á, -vá, -vé*: α) *belem, bele, ele (elebb)*; általánosan elfogadott nézet szerint hosszú zárt *é*-vel, *vö*. Nyk. 31 : 207;

β) *bűnössé* AT 8 (kétszer), *emberre* AT 28, 69, *eggűue* AT 94, *Istenecke* AT 56, *öröcke* (l. Szavak), *szeptössé* AT 51, *tökélletesé* AT 9; — mélyhangú példa *fiáá* tészen AT 14; — általánosan elfogadott nézet szerint hosszú zárt *é*-vel (Nyk. 31 : 207), *vö*. azonban Sylvesternél is *kűe* Nyr. 26 : 407;

γ) *addeg, eddeg*, nézetem szerint idevalók: *meg, esmet* (*vö*. Szavak); — az O.-ban állandóan *-ig*: *vö*. *addig, pedig* (l. Szavak közt), *esztendeig* (O. 23). — Általánosan elfogadott nézet szerint *e* rágban hosszú zárt *é* van, *vö*. Nyk. 31 : 207.

4. Itt jegyzem meg, hogy az *-ért*, *-int* ragok állandóan *-ért*-tel (vö. *azért* O. 1, 5, 6, 7, 9, 10, *dologért* O. 1, más példák: O. 2, 3, 11, 14, 17, 19, 20, 22 stb., *azért* AT 1, 3, 4, 6, 7, 8 stb.), *-ént*-tel (vö. *szerént* AT 5 stb.) vannak.

5. A szóvégi *-e* képző, képzőszerű jel vagy rag előtt: *ghedeletket* O. 24 (más szavakban *ē*: *igécből* AT 7, *igéc* AT 9, *ighécben* O. 4, 9, *ighéket* O. 5, 6, 6 stb., néha egyszerű *e*: *ighecben* O. 5) | *szüleidet* AT 45 (vö. Szavak) | *misét* AT 31, 105 (alanyes. *mise* AT 104), *tét* O. 5, *zet* O. 5 | *misébe* AT 43, 67, 71, 102 | *pin-czében* AT 107 | *misénec* AT 97, 104 | *szerentsenek* AT 90 | *szerentséért* AT 105 | *ighétskerül* O. 9 | *üdüözitenc* (vö. Szavak), *fengeie* (= zsengeje) AT 81, *miséieert* AT 49, *szerentséiecc* AT 20 | *ígengebben* O. 6, 8 (vö. *elebb*). — Ezekre vö. MNy. V. 392—393.

6. Képzők: α) *-ál*, *-él*: *metelés*, *metéletlenség*, *metelkeznek* (l. Szavak közt);

β) *-é*: *czászáret* AT 45, *emberet* AT 29, *földé* AT 68 (két-szer), *Istenet* AT 29, *kerezteneke* AT 81, *Christuse* AT 27, *kie* AT 92, *pape* O. 10, *senkiet* AT 49 || *tiel*, *mienc*, *űue* (l. Szavak közt).

γ) Hibás jelzés *törödelmesség* (l. szavak), kevésbbé az: *mezi-telen*, *jövendő* (l. szavak).

δ) A többi képző közül *-ás*, *-és*, *-ság*, *-ség*, *-mány*, *-mény* magashangu alakjukban állandóan *é*-vel (esetleg *e*-vel). A *-nyi*-nek *-nyi*-, *-na* és *-né* (vö. *valamenñen* O. 10, *men'e* AT 8 stb.) az alakja.

7. Igeragozás:

α) Indic. praes.: több. 1. sz. egyszer *érenc* O. 6, máskor állandóan *-önc*, *-űnc* a rag (vö. üdvözítő).

β) Ind. perf.: *ehetzel* O. 25, *megertettel* AT 16, *megőriztel* O. 14, *kereztelkettel* AT 94, *kereztelkedtel* AT 103; nyílt hosszú ére vö. MNy. V. 392, TMNy. 896; — ellenben *tütétec*, *tüttétec* O. 25 (négyyszer), *kértéc* AT 89, *kerghettéc* O. 20, *megesmerhettéc* AT 5, *bę tóltóttéc* O. 10 *vüttéc* AT 43, *vötték* AT 42, *szerzettéc* AT 42, 43, 82 stb. — A tárgy. ragozás 3. személye *é*-jére vö. NyK. 31 : 221.

γ) Ind. praet.: Tárgyas ragozás: *enyeztelé* AT 28, *erössite* AT 100, *megesmeré* O. 22, *jelenteki* AT 24, 30, *kére* O. 23 (két-szer), *tell'esité* AT 55 (kétszer), *téue* AT 104, *tűue* AT 55, meg

tőue AT 28, *visele* O. 19, *viue* AT 70; — egyszer el *veté* AT 82. — E példákra vö. Sylvesternél: el *ueszte*, *rekezte*, *tiue*, *vive* (=vevé), *tiuek* Nyr. 26 : 406, 408.

Ikes ragozás: egyes 3. szem.: *adatec* O. 19, AT 69, *alozec* AT 96, *bizec* O. 22, ki *esec* AT 4, *esec* 7, meg *feszittetec* O. 12, *fogontatec* O 12, AT 62 (egyszer: FOGONTATEC AT 62), *gótretec* AT 64, meg *kereztelkedec* AT 103, *kénzatec* O. 12, AT 64 (egyszer KINZATEC AT 64), *származec* A T103, *születec* O. 12, AT 4 (egyszer SZVLETEC AT 63), el *temettetec* O. 12, AT 64, 65, 67, 69, *vétkezec* AT 7. — Vö. Sylvester: *haraguvek* Nyr. 26 : 406 —

Az alanyi, illetve ikes ragozás egyéb példái: *valéc* O. 24 (négyyszer), 25 (háromszor), *acaréc* AT 2, *chezém* O. 24, 25, *enghede* O. 19, *engede* AT 55, *iüve* AT 59, *szenuede* AT 26, 64 stb., *emlekezénc* AT 6¹ *iüuétéc* O. 24. — Ezekben az utóbbi esetekben zárt hosszú *é* van, vö. Nyh³ 110, TMNy. 626; adatok találhatóak Nyk. 31 : 207, 218, 219.

δ) Feltételes mód: Tárgyas ragozás: *jelentene* AT 22, *tenne* AT 100, *keresne* AT 31; vö. Sylvesternél: el *vennek*, *küuetnek* Nyr. 26 : 406 || Ikes igék: *bizne* AT 100, *esne* O. 7, *kereztelkednekis* AT 103 || — Ellenben: *kerdenéd* AT 5, *költenél* (sic!) AT 52, *költénénc* AT 39, *félhetnénc* AT 61, *itélnénc* AT 31, *esmernénc* AT 31, *tehetnénc* AT 48, *tennénc* AT 31. — Vö. MNy. V : 393: *beszেকnél*, NyK. 31 : 208, 219, Nyr. 18 : 315. TMNy. 630. Nyh³ 111, 128, 129.

ε) Felszólító mód: *czelekeggél* AT 66, *essel* AT 13, *eskeggél*² AT 37, hoé meg esmerd bünös voltodat meg *fel'emlel'* AT 13, *ketelkeggél* AT 83, *ketelkeggél* 13, *kételkeggél* AT 87, egyszer *megemlekezze* O. 11. — Vö. MNy V. 392—393, TMNy. 596, Nyh³ 122. — Ezzel szemben vö. *dítsériétec* O. 15, *higgétec* O. 22, AT 104, *keressétec* O. 20, *kêriétec* O. 22, 23, *éttózzétec* fel AT 7, *szeressétec* O. 16, 16, 17, 20, *tegétec* O. 16, 20, AT. 27, 104, *viselétéc* O. 17, *vegétec* AT 104. || meg *esmeriéec* AT 29, meg *enhitséc* AT 19; — egyszer meg *büntessec* AT 4; — *botsátasséc* AT 50, *böuelkeggéc* AT 10, *czelekeggéc* AT 91, el *hatalmazzéc* AT 86,

¹ AT 4 : »de az hasonlatosságból az eredendő bűnnek miatta ki *esec* miis miniaian ű benne«. Talán ki *esénk* h. sajtóhiba.

² Az eredetiben így van; az akad. kiadásban: *eskeggél*.

hiuolcoggéc AT 69, *hirdetesséc* AT 85, *hizelkeggéc* AT 79, *esmer-tesséc* AT 85, *predicáltasséc* AT 85 (kétszer), *szenteltesséc* AT 85 [kétszer], O. 12, SZENTELTESSÉC AT 85, *szenteltesség* AT 85, *vralcoggéc* AT 85, 87 : — egyszer *vralcoggec* AT 70, *eléggégéc* AT 45, *esmertesséc* AT 85, *tizeltesséc* AT 26, alá *vettesséc* AT 45; — vö. NyK. 31 : 220

8. A birtokos személyragozásban az irodalmi *é* helyén Dévai műveiben is állandóan *é* van, pl. *beszédéhez* O. 1, *testében* O. 2, *lelkében* O. 2, *ereiét* O. 3, *eszébe* O 6, *teremtőibe* O. 12, *elméiében* O. 16, *elmédből* O. 16, *udeiénn* O. 22 stb. részében AT 5, *képére* AT 4, *ideién* AT 8 stb. stb.

9. A *-ván*, *-vén* igenévben a magashanguaknál állandóan *-vén* : *hiuén* AT 34, 54, 95, 105, *esuén* AT 78. *kőnőrüluén* AT 57, *végezuén* AT 43, *véuén* AT 105, egyszer *hiuen* AT 110.

* * *

Munkácsi Bernát kimutatta (NyK. 25 : 173), hogy a magyar tőszótagbeli *é*-nek eredeti kétfélesége világosan visszatükröződik a legközelebbi rokonyelvekben is, melyek azt tanúsítják, hogy az *é* azon esetekben, melyekben történeti fejlődését tisztán láthatjuk, kezdettől fogva nyílt hang (ä) s hogy hasonlóképpen az *e* is zárt, sőt részben valószínűleg a mai foknál is zártabb (azaz *i*) volt mindenkor. A mit már most így nagyjában a rokonyelvek igazolnak, kérdés, mikép igazolják ezt jövevényszavaink. Latin jövevényszavainkról már volt szó.

Török eredetű jövevényszavaink közül a magyar nyelvtörténetben hosszú nyílt *é*-vel vannak a többi közt a következők: *szék* (l. Szavak), *szél* (ventus, vö. NyK. 31 : 107), *térd* (NyK. 31 : 108), ellenben zárt hosszú *é*-vel hangzottak és hangzanak *érni* (Nyr. 31 : 95), *kép* (: imago, NyK. 31 : 97), *késni* (NyK. 31 : 98). Ez a kétféle eredet¹ a magyarban kétségtelen, s mégis mit látunk? *Gombocz* Z. rendkívül gondos összeállításában (vö. Honfoglaláskori török jövevényszavaink Bpest 1908) azt olvassuk, hogy mind az *érni*, *késni*, *kép* szavak, mind pedig a *szék* és a *szél* török nyelvi megfelelőiben tör. ä, azaz nyílt *e* hang van. A *térd* szóban meg épen tör. *i*-ből valónak látszik a régi m. *é*.

¹ E török eredetű szavakban a vokális a magyarban nyúlt meg.

Hasonló magyarázatlan dolgot találunk német eredetű jövevényszavaink közt is. Ezek között is vannak, a melyek a magyarban *ê*-vel (vö. *êrez* NyK. 31 : 105, *pêlda* NyK. 31 : 107, *zêmes* MNy. V. 391, *zsêmbes* MNy. V. 390), és *é*-vel hangzottak (vö. *erszény* NyK. 31 : 102, *lêlah* NyK. 31 : 98, *szekrény* NyK. 31 : 103 stb.), s a melyek ma az irodalmi nyelvben *é*-vel vannak. Így van ez a német eredetű magy. *-ér* végű szavakkal is. Ezek egy része a régi magyarban *-êr*-rel, más része *-ér*-rel hangzott; *-ér*-rel hangzók: *czêgêr* (l. Szavak), *fûllyêrke* (MNy. V. 391), *hóhêr* (MNy. V. 391, NyK. 31 : 203), *prengêr*, *pelengêr* (l. Szavak) stb.; *-ér*-rel hangzók: *gallér* (NyK. 31 : 102, vö. *Kluge* EtWb⁶, idegen szó), *pánczél*, eredetibb **pánczér* (NyK. 31 : 103, vö. *Kluge* EtWb⁶, idegen szó), *tányér* (NyK. 31 : 104 aligha német közvetítés, vö. *Kluge* EtWb⁶ teller) stb. Ez *-ér*-végű szavakról az volt a régi nézet, hogy »e szótag mennyiségében a német szótag (a képző ófn. *-âri*, kfn. *ære*) eredeti mennyisége van megőrizve Csakhogy a képző vocalisa eredetileg rövid volt csak az ó-felnémet korszak folyamán kezd e . . . vocalis meg nyúlni De azért az ófn. *-ari*, kfn. *-ere* képző vocalisa még a mellékhangsúly hatása alatt sem nyúlik meg következetesen, csak annyit mondhatunk, hogy rövid tőszótag után sokkal ritkább a képző hosszú vocalisa, mint más esetekben« (vö. Akadémiai Értesítő 1896 VII. 580—592: *Petz* Gedeon: A hangsúly a germán nyelvekben). *Petz* Gedeon, a kitől e szavakat idéztük, azt tartja, hogy a hosszú vokálisnál »nem szólhatunk minden esetben és feltétlenül a német nyelvbéli hosszú hangzó megőrzéséről, hanem alkalmasint itt is a mellékhangsúly nyújtó hatásával van dolgunk«. E magyarázat elfogadható, azonban ki kell emelnünk, hogy *Petz* a magyar vocalis minőségéről nem szól. Nem említi, hogy a magyarban nyílt *ê*- van *czêgêr*, *fillêr*, *hóhêr*, *pelengêr*, szavakban, ellenben zárt *é* a *gallér*, *pánczél*, *tányér* szavakban. A kfn.-ben a *goller*, *vierer*, *zeiger*, *pranger* zárt és rövid *e*-vel hangzik (vö. Akad. Ért. VII. 590), ezzel pedig a magyar nyelvtörténet adatai nem egyeznek.

Áttérek már most a szláv jövevényszavakra. Szláv jövevényszavaink közül zárt hosszú *é*-vel vannak a többi közt a következők *beszéd* (NyK. 31 : 101; *besêda*), *derék* (NyK. 31 : 101, 204, 209 *drêkz*), *ebéd* (NyK. 31 : 101: *obêdz*), *lepény* (NyK.

31 : 103), *méh* (uter, vulva, NyK. 31 : 98, O. 13: *měchz*), *né-ki*, -mely (O. 2. 9, 6: szláv *ně-*, vö. *někzto*), *néma* (NyK. 31 : 99: *něms*), *német* (vö. Münch. K.; szláv *němco*), *széna* (NyK. 31 : 100: *sěno*), *szövetnek* (NyK. 31 : 104: *světníkz*), stb.; sok olyan szláv eredetű szavunk van, a mely a szláv *ě* helyén a magyarban zárt hosszú *é*-t tüntet fel, a mely azután a magyar nyelv hangtörvényei szerint sok esetben *i*-vé, *i*-vé lett (vö. magy. *kén* ~ *kín*, *kéván* ~ *kíván* stb., szláv jövevények közt *püls*, *ritka*, *zsülip* stb. vö. Mikl. Slav. El. 9, 10. l.). — Vannak azonban esetek, de ezek sokkal csekélyebb számban vannak, hogy a szláv *ě*-ből a magyarban *e* (esetleg rövid nyílt *e*) lett (vö. Mikl. Slav. El. 10). Ilyen példák többek közt: *czél* (l. szavak), *péñz* (NyK. 31 : 107: *pěñezv*), *veréb* NyK. 31 : 204, alapalak **vorb-*; valószínű **verb-*: **vrěb*-is), *véka* (NyK. 31 : 108, vö. t. *viecha*), *pecsét* (NyK. 31 : 204, MNy. V. 391: e szóban csak szláv szempontból van eredeti *ě*, a mely már a szláv alapnyelvben *ia*-vá lett, tehát a m. *ě* tulajdonkép *-a*-ból való (*pečati*) hangzóilleszkedéssel.¹ Hasonló esetek: *keresztjén* (: krestjan), *vitéz* (*vitěz* NyK. 31 : 204, MNy. V. 391, de *péntek* NyK. 31 : 99: *pětzke*), s talán a *cseléd* szó is (*čeljadz*).

A felhozott példákból annyi világos, hogy a szláv *ě*-nek a magyar szavak többségében hosszú zárt *é* felel meg. Igen ám, de az összsláv *ě* hosszú nyílt *ē* volt, s az maradt meg a szláv nyelvek szétválása után is. Ma is több szláv nyelvben az *ē* helyén nyílt *e*-féle hangok vannak. Az óbolgár nyelvemlékek *ě*-je kétségtelenül nyílt *ē*, a mai bolgár irodalmi nyelvben is nyílt *e* ejtés van (vö. *Weigand*, Gramm. der bulg. Spr., más nyelvjárási megfelelésekről vö. *Vondrák*, Vergl. Gram. I. 66 stb.); a szlovénben s részben a kaj-horvátban azonban (vö. Arch. XXIX. 307) az összsláv *ě*-nek ma általában zárt *e*, *é* stb. megfelelői vannak. A szlovén *é*-k *e* zártsága, valamint a magyar nyelv szláv jövevény-szavainak *é*-je (> ó-bolg. *ѣ*-ből) volt az oka annak, hogy *Miklosich* az ó-bolg. *ѣ* hangot *é*-nek olvasta (vö. *Miklosich* Vergl. Gr. I. 47).

Minthogy a szlovén *é*-k zártságát újabb fejleménynek tartják s azt állítják, hogy egykor a szlovénben is (mikor? X. száz.?) nyílt hosszú *ē*-k voltak *e* hangok, s a bolgárban is nyílt *e*-k

¹ *Bécs* (MNy. V. 390), *szemét* (MNy. V. 390): *szemetz*; ez utóbbiban a nyúlás analógia útján a magyarban történt meg.

vannak, kérdem, hogyan lehet ezt a látszólagos ellenmondást megmagyarázni. E lap hasábjain mind az itt felvetett kérdésre nem akarok megfelelni; céloom csak az volt, hogy kimutassam, hogy *Dévai* műveiben az *e* az esetek legnagyobb részében a nyílt hosszú *ê* hang jele.

A *e* betűtípus vizsgálatából azonban azt is tanultuk, hogy a jegyet a magyar erasmisták hozták be a magyar irodalomba, nyomtatványokba. A külföldi erasmisták e jegyet a lat. *ae* jelzésére használták; ez a használat szorosan összefügg az erasmistáknak azzal a törekvésével, hogy ők a latin nyelvi kiejtést javították. Magát az *e* jegyet X—XII. századi emlékekből vették.

* * *

Áttérünk már most az »Orthographia Vngarica« egyéb sajátosságainak méltatására.

Az »Orthographia Vngarica«, mint már *Révész* s utána valamennyi kutató megjegyezte, célja nem az volt, hogy az embereket a magyar szavak helyes írására, hanem az, hogy a szentírás megértése szempontjából a magyar írásra és olvasásra tanítsa. Szóval afféle abéczés könyv ez, kiegészítve néhány legszükségesebb hittani tudnivalóval. Kétségtelen azonban az is, hogy a magyar helyesírás története szempontjából az Orth. Vng. az első emlék, a mely a magyar helyesírás néhány szabályát pontokba foglalja. E pontokba foglalás alkalmával igen szépen kitűnik, hogy *Dévai* milyen jól ismerte a korabeli, XV. XVI. századi magyar kéziratokat. Így pl. mikor a *cs* jegynek L formájáról szól,¹ vagy a mikor az *è* jegyről beszél. Az Orth. Vng. tehát a helyesírás szabályainak első emléke, s mi ép azt akarjuk megállapítani, hogy a magyar helyesírás történetében mi ez emlékek az értéke.²

A magyar helyesírást kettős szempontból kell tárgyalnunk. Az egyik paleografiai, illetve grafikai, a másik jelöléstörté-

¹ Vö. Tüz. Magy. Nyelvt. 203; így ír a Bécsi-, Münchener-, Guary-Peer-, Vitkovics-, Nádor-, Székelyudvarhelyi -cod., I. *Zolnai* Nyelvm.

² A magyar helyesírás történetét csak úgy lehet jól megírni, ha mi a nyelvtanírókon kívül külön foglalkozunk minden egyes régi emlék, régi író helyesírásával (fontosak *Károlyi* Gáspár, *Molnár* Albert, *Veresmarti*, *Pázmány* Péter stb.); a helyesírás szabályainak emlékeire a nyelvtanokon kívül a következők veendőek figyelembe: *Pesthy* Gabriel jegyzete az *a*-ról Nomencl., *Molnár* Albert 1604. évi szótára magy. lat. részének előszava, *Galeotto* M. jegy-

neti. A paleografiai-grafikai szempont fontosságára idézem *Krumbacher* K. szavait, a ki azt mondja, hogy »man wird einmal den Versuch wagen dürfen, allein an der äusseren Form und den dekorativen Beigaben der . . . Schriften, wie auch an der Beschaffenheit der Schreib- und Beschreibstoffe, das Auf- und Niedersteigen und die Eigenarten der geistigen Bildung und der künstlerischen Strömungen der Zeiten und Völker darzulegen«. (Beilage zur Allg. Zeit. 1907. N° 221, S. 383). Ebből is következtethető, hogy a betűk alakjának is van története s a paleográfia tudománya meg is különböztet különböző betűtípusokat. E betűtípusok ismerete ránk azért fontos, mert meg kell határozunk, hogy a magyarság legrégebb latin betűs írása paleographiailag mely nép latin betűs írásával egyezik meg, mert ily egyezés alapján kétségtelen, hogy az egyező betűkkel bíró nép volt az írástanító, kereszténységre térítő.

A másik szempont jelöléstörténeti. Nekünk azt kell vizsgálnunk, hogy a magyar hangokat különböző helyzetekben különböző korokban hogyan jelölték. E második szempont szerint vett tárgyalásban aztán különböző hatásokról tudunk beszámolni, s ezzel nagy szolgálatot teszünk a magyar történeti hangtannak.

Magyar szavakat latin betűkkel először a XI. században jegyezték le; magyar tulajdonneveket pedig görög betűkkel már a X.-ben. A görög betűkkel feljegyzett magyar tulajdonneveket helyesen akkor olvassuk, ha a X. századi görög nyelvi kiejtést vesszük alapul,¹ míg ellenben a latin betűkkel feljegyzett magyar szavak hangértéke megállapításánál ismernünk kell az egyházi latin nyelvnek X., XI. századi kiejtését, mely kiejtés szabályaiban az írott betűnek, a hagyományon alapuló népies kiejtésnek és a különböző korokbeli írók által reformált szabályoknak a vegyü-

zete, *Verancsics* Ant. 1595-ben megjelent szótára előszava, *Tóthfalusi Kis* Miklós, *Tsétsi* J. *Páriz* szótárához mellékelt helyesírási szabályai, *Révai* helyesírási szabályai, a M. T. Akadémia szabályai, a vall. és közokt. min. helyesírási szabályai. A helyesírás történetére vö. Sokféle V. 196, VI. 120, VII. 108, VIII. 20, 39, 64, 65, *Révai* M.: A régi magyar írásmódról (Fol. Hung. 614, M. N. Múz. kéziratár), *Zolnai* Nyelvemlék., *Simonyi—Balassa*: Tüz. M. Nyelvtan 190—210, *Simonyi*: Die ung. Sprache 227—236, *Tihanyi* Gál: Helyesírásunk küzdelmei (Komáromi benzés gim. ért, 1905—906), *Dézsai* L. Magyar író és könyvnyomtató a XVI. században Bpest, 1899. 162, 163. l.

¹ Hasonló eset a góthban, vö. *Streitberg*, *Gotisches Elementarbuch* ² 49. l.

két kell keresnünk. Kétségtelen dolognak tartom ugyanis, hogy a román nyelvek differenciálódása után többször próbálták a latin kiejtést megjavítani, »klasszikus«-abbá tenni. Valószínű pl., hogy Nagy Károly udvarában nem csak a latin szavak helyesírását tették classikusabbá (vö. Zeitschrift f. deut. Philologie XXXII: 145—173. lap: Das Keronische Glossar stb.), hanem a szavak kiejtését is.

A honfoglalók a Dunán túl lakó szlovéneknél szintén vegyült latin kiejtést és latin betűs írást találtak, melyben olasz hatáson kívül voltak felnémet hatásnyomok is (vö. erre *Melich J.* Szláv jövevényszavaink I. 2. részét). A latin betűs írásban a többek közt a szlovénben (és a csehben) az *sz* és a *z* hangot *z*-vel, az *s*-et és a *zs* hangot *s*-sel jelölték. Ez a helyesírás van a legrégebb szlovén-cseh, valamint a magyar emlékekben is. Régen kimutatták, hogy ez az írás a szlovénben (és a csehben) német, még pedig bajor hatás. Míg azonban én azt tartom, hogy a lat. *s*-nek *š* hangra való lefoglalásában északolasz hatást kell látnunk a szlovénben (csehben és a magyarban), addig az újabb kutatók azt tanítják, hogy az ó-felnémet korszakban a bajor nyelvben a germ. *s*-nek *š*-féle hangzása volt, míg a bajor *-z*- (germ. *t*-ből) *sz*-nek hangzott (vö. *Schatz J.*: Altbairische Grammatik. Göttingen 1907 81—84. l.). Ezek szerint tehát a szlovén (és a cseh) *z* (= *sz*, *z* hang) és *s* (= *s* és *zs*) olasz hatás nélkül a bajorból is megmagyarázható. Nem foglalkozom bővebben e jelenséggel, tény, hogy az ófn. *sk* a szlovénben *šk*-vá lett (vö. *škaf*: schaft, *škârje* = schere, ófn. *scari*, *škôf* = bischof, ófn. *biscof* stb.), a mi tehát legalább elfogadhatóvá teszi magyarázatukat. Egész kétségtelen azonban az *s* és *sz*, *zs* és *z* hangok jelölése alapján, hogy helyesírásunk kiindulásában szlovén eredetű.

Vannak francia¹ és cseh hatások is helyesírásunkban s minthogy az Orthogr. Vng. megértéséhez a cseh hatás ismerete szükséges, bővebben kell szólnunk a cseh hatásról.

Határozottan ki lehet mutatni, hogy a *Husz*-féle cseh helyesírási reform hatott a magyar helyesíráásra.² *Husz* János helyesírási reformja a következő elveken nyugodott: *a*) Az összes kettős

¹ Ilyen a *cs* = *ch*, *s* jele, továbbá az *ny*: *nh* jegye.

² Ezek a cseh helyesírási szabályok ki vannak adva a *Miklosich-Fiedler*-féle »Slavische Bibliothek« Wien 1858 II. kötete 173—197. lapján, czime: »Mistra Jana Husa Ortografie česká«, kiadta A. V. Šembera.

jegyű betűknek a kiküszöbölése, *ch*-t kivéve. *b*) A kettős jegyű betűk helyett egyszerű betűk alkalmazása diakritikus jegyekkel. *c*) A rövid és a hosszú magánhangzóknek megkülönböztetése, a hosszúságot a betű fölé tett vonás jelzi. *d*) Szigorú betartása az etymologikus *y*- és *i*-nek. (Ez a pont csak a szláv nyelvekre fontos; *Husz* t. i. a cseh *i*-nél megakartta különböztetni az *y*-ből és az *i*-ből eredt *i*-t). *Husz* betűsora ez volt: *a, á, b, c, ć* (= *cs*), *d, d̄* (= *gy*), *e, é, f, g* (= *j*), *h, i, í, y, ý, k, l, l̄* (= lengy. *ł*), *m, n, ñ* (= *ny*), *o, ó, p, r, ř* (= mai cs. *ř*), *s, ś* (szó elején és szó közepén; szó végén *s*; értéke *sz*), *ś, ś̄* (= *š*), *t, t̄* (= *ty*), *v* és *u* (= *v* és *u*; az elsőt szó elején, a másodikat szó közepén és végén kell írni), *ú, x, ȝ, ȝ̄* (= *zs*), *ch* (= *ch*).¹ Ez a *Husz*-féle helyesírás hivatva volt kiszorítani a régebbi cseh helyesírási szabályokat, a melyenek voltak, hogy a *č*-t *cz*-vel, az *š*-et *s*-, *ss*-sel írták, hogy a palatális mássalhangzókat *y* segítségével *s* a vokálisok hosszúságát kettőzteséssel jelölték.

A magyar helyesírás történetében mind a régebbi, mind pedig a *Husz*-féle cseh hatás kimutatható. A magy. *cs* értékű *cz* jegy pl. határozottan cseh eredetű (vö. *Simonyi*, *Die Ung. Spr.* 229), a magyar *ny*-nek, *ty*-nek, *gy*-nek *ñ*-nel, *ł̄*-vel, *ğ*-vel való jelölése elvileg *Husz*ra vezetendő vissza. Minthogy pedig graphikai szempontból a betűk fölé alkalmazott pontot a vonás váltotta fel, tehát *ny*-nek *ñ*-je helyett *ñ* lett (hasonlóan *ty*, *ly*, *gy*); a palatáliszlást kifejező 'vonáska is végelemzésben *Husz*ra vezetendő vissza.

Az Orth. Vng.-ban már most vannak olyan cseh hatások, a melyek más egykorú vagy közel egykorú emlékeinkben is megvannak, ilyenek:

a) Szó elején *v*-t, szó belsejében és végén *u*-t ír *u* vagy *v* hangértékben, pl. *vta, vram, fogua, iüüétec, oluass, auuag'* stb.

b) A palatális mássalhangzókat a betűfelé tett vonással jelzi, tehát *ñ*-et (= *ny*), *ğ*-ét (= *gy*), *ł̄*-ét (= *ty*), *l̄*-et (= *ly*) ír.

c) A vokálisok hosszúságát vonással jelzi a következő hangoknál: *á* = *á* (e mellett *a, à, â* is), *é* = *é* (e mellett *e, è, e* is, ez utóbbiról l. feljebb). A többi hosszú magánhangzónál ez az eljárása: Az *ó*-t *o*-val és *ô*-val jelzi (vö. *iôt* 20. l., *valôcnak* is

¹ Vö. *Katuźniacki Em.*: Historische Uebersicht der Graphik und der Orthographie der Polen; bécsi Sitzungsber. 99: 947—986.

25. l., *irhatnóc* 5, *mondhatnóc* 2. l.), az *ú*-t általában *u*-val, *v*-vel jelzi, bizonyos ragokban és képzőkben *û*-val (lásd lejjebb), tudomása van azonban arról is, hogy némelyek a hosszú *ú*-t *û*-val írják. Az *í*-t *i*-vel jelzi, tudomása van azonban arról, hogy mások *î*-vel is írják. Itt jegyzem meg, hogy az *i* jegy *Dévainál* *j* hangot is jelent. *Dévai* ugyanis a *j* hangot állandóan *i*-vel írja (*iól iam-bor* stb.), kivéve azt az esetet, a mikor a *j* az előtte való vokálissal diphthongust alkot, ilyenkor *y*-t ír; pl. *vay*, *hiy* (és *hiya*), *rayta*, *vy* (= új), *Jaj*, *tulaydon* stb. A *j* jegy csakis *i* hang utáni helyzetben fordul elő: *mijs* (= mi is), *tijs* (= ti is), *hijába* stb. — Az *ö* és *ő* állandóan *ó* (egyszer *ev*, egyszer meg *ew*), az *ü* *ű* állandóan *ű*, *ű*, *ű*, *ű*. Az *ö*-nél és az *ü*-nél tehát a hosszúság jelöletlen.

A magánhangzóknak vonással (*á*, *é* stb.) vagy ékecskével (*â*, *î* stb.) való hosszúságjelölése itt-ott előfordul az ó-felnémet korszak bajor emlékeiben is (vö. *Schatz* I. Altbayer. Gramm. Göttingen 1907 »Die Vokallänge wird *manchmal* bezeichnet«), de általános itt se volt. E jelöletlenség okát én mint fentebb említettem, a latin nyelv egyházi kiejtésében keresem.

Van azonban olyan cseh hatás alatt keletkezett jelzés az Orth. Vng-ban, a mely más emlékünkből nincs meg. Ez a hatás az *abc* felsorolásában van. *Dévai* az ábéczében (l. 2. l.) azt mondja, hogy a magyarban a betűk így következnek egymás után: »a m p r ř ſ s . . .« azaz *Dévai* azt mondja, hogy a magyar ábéczében van *r* és *ř* jegy s hogy az *s*-nek *s* és *ss* a jele, később azonban nem szól e betűkről. (vö. 8. l.) A ki ismeri a cseh nyelvet, tudja, hogy a csehben van *r* és *ř* (= *rž*, *rj*-ből) hang, s tudja azt is, hogy a csehben a *š*-et *ss*-sel is írták (vö. I. *Gebauer*: *Príspevky k historii českého pravopisu a výslovnosti staročeské*, V Praze 1871, 261—263. l.). A *Dévai* által közölt betűsorban vannak tehát cseh betűk is, ilyen kétségtelen cseh az *ř*-en kívül az *ſ* (= *š*) is. Az *ř*-nél azt kell megjegyeznünk, hogy a lengyel *rz* jelölésére cseh hatás alatt a lengyelben is megvolt a *ř* jegy. Azt is mondhatná tehát valaki, hogy *Dévai* krakkai nyomtatványaiába lengyel hatás alatt is kerülhetett az *ř*. Ez azonban azért valószínűtlen, mert a krakkai első lengyel nyomtatványok, különösen a *Vietor* által kiadottak a lengyel *rz*-et *rz*-vel jelölik (vö. *Katuzniacki* id. m. 960, 973. l.). A *ř* és *ſ* tehát *Dévainak* művébe cseh hatás alatt csúszott be.

Lehet, hogy cseh, de lehet német hatás is az *ü*-nak *ü*-val való jelzése. Az Orth. Vng. ugyanis ezt írja:

a) béw *irgalmü* 18. l.

b) *váltóságül* 10. l. de *mag'arül* 2. l. a magashangú alak így van: *seghétségül* 22. l., *üduösségül* 10. l., *öröckül* 16. l.;

c) *-tül*: *vrtül* 4. l., *wm magtül* 2 (= önmagától), *másietül* 3. l., *Mariátül* 12. l., *gonosztül* 13, *gonosztül* 14. l., *eggmástül* 24, *magatül* 18. l.; egyszer *gonosztol* 14. l. egyszer *paptül* 4. l. — A magashangú alakban állandóan — *tül*, *tül*.

d) *-rül*: *vocalisocrül*, *rülam* 1. l. *acarattaiarül* 1. l. de: *vocalisrol* 10. l. *consonansról* 9. 10. l., magashangú alakban *-rül*, *-rül*, *-revl*. — Itt jegyzem meg, hogy a *-ból*, *-ből* állandóan *-bol*, *-ból*-nek van írva pl. (*halottaiból*, *írásból* 16, *irgalmasságából* 18, *szüuedből* 16, *erődből* 16 stb.).

e) Önálló szavakban: *hün* az *lü* 9. l.

Az a kérdés már most, mit jelent az *ü* jegy s minő eredetű.

Balassa József abból, hogy az Orth. Vng. az *ü*-t a diftongusok közé sorolja, továbbá analógiák alapján etimologiai úton azt következteti (vö. Nyr. XIII. 1—3), hogy *Dévai* az *ü*-val *ou* diftongust akart jelölni. Az a nézetem, hogy *Dévait* Balassa félreértette. *Dévai* diftonguson két magánhangzós betű összeírását érti, nála a diftongus szó nem hangot jelent, hanem egyszerűen betütípust. Ő szerinte az *é* diftongus, mert az *e* felé egy *i* van írva, de azért az *ó* *é*-je mai értelemben véve nem jelöl *é* hangot. Ugyanez az eset van az *ü* jeggyel is, a mely hosszú *ü*-t jelent. *Dévainál* tehát *-tül*, *-rül* (de *-ból*), *-ü*, *-ül*-nak olvasandók a *-tül*, *-rül*, *-ü*, *-ül* ragok és képző.

Az *ü* jegy *ü* értékben megvan a cseh helyesírásban, s közönséges volt a németben, a honnan a csehbe került.

A csehben ugyanis a hosszú *ó*-ból *ü* (= olvasd *ü*) lett. Ez az írás a XV. századtól fogva kimutatható (vö. *Gebauer* fentebb idézett műve 246. l. és *Gebauer* I.: Hist. ml. j. česk. I. 231. 251). A csehbe a jegy a németből került. A germán *ó*-ból ugyanis az *ó*-feln.-ben és a közép-felnémetben *uo* lett, ebből pedig *ü*, a mai németben *ü*, a *gut* szó a kfn.-ben *guot* stb. Az ilyen *uo* -ból való *ü*-t a németben sokáig *ü*-val írták (vö. *Schatz* I. Altbair. Gram. 19. l., germ. *ü*- óf. *ü* *ü* jegyére vö. 20. l.)

Dévai az *û*-t *ú* értékben vagy a cseh, vagy a mi valószínűbb, a német helyesírásból vette. A németet azért tartom valószínűbbnek, mert a csehben a XV. század végén és a XVI.-ban a Kralici biblia megjelenéséig szórványos az *û* jegy, ellenben a németeknél közönséges.

Mindezek alapján *Dévai* *û*-ja hosszú *ú* (tehát »*hûn* az *lû*« = *hún* az *lú*) s nem diftongus.

Lengyel helyesírási hatást *Dévainál* nem tudok kimutatni; talán a fentebb említett *ř*, továbbá a *cs* értékben használt *cž* lehetne lengyel jegy, mert a *cž* *Vietor* nyomdája lengyel nyelvű termékeiben előfordul *cs* értékben (l. Kałużniacki értekezését).

Az Orth. Vng. nem volt valami nagy befolyással XVI. századi helyesírásunkra, de első helyesírási szabályokat magában foglaló emlékünks s mint ilyen megérdemli, hogy hasonmásban kiadjuk.

Jegyzetek a hasonmáshoz.

3. lap: 14. sor: Az eredetiben homályosan *acaratt'áiarûl* olvasható; az *û*-t a hasonmás nem adta vissza. Egyébiránt hibás alak *acaratt'árûl* helyett. — 22—23. sor: *imerreis* = im erre is.
4. lap: Az abécé-sorban több nem magyar betű szerepel, ilyen *ř*, *ff*. -- Az *y* és az *ij* is tulajdonkép egy, t. i. *ÿ*.
5. lap: Az *é*, *ô*, *û*, *ú*, *ü* hangokat azért mondja diphthongusoknak, mert két betűvel vannak írva, tehát *é* = *e+i*, *ô* = *o+e*, *û* = *u+e*, *ú* = *u+i*, *ü* = *u+o*. Hogy a szerző a diphthongus szót a látható alakra s nem a hallható hangra érti, kitűnik az *i* és *u*-ról mondottakból (10—14. sor) és a 6. lapon közlöttekéből.
5. lap: 4—9. sor: A consonansokat tehát így olvassa: *b* = *be*, *c* = *cze*, *d* = *de*, ragozva *bê*-t, *czê*-t, *dê*-t stb. v. ö. *tê*-t, *zê*-t a szójegyzékben. Ez olvasási adat paedagogiatörténeti értékkel bír.
6. lap: 19. sor: A facsimile nem adja vissza *hûen* az *û*-t; *hûn*, *lû*, *vrtûl*, *paptûl*; — 23. sor: *n'ehwen* van az eredetiben.
7. lap: 22—23. sor: *gác* *vác* *rác* = Gács, Vác, rác; nem egyforma példák.
8. lap: 7. sor: A *cs*-nek L jegyéről lásd részletesen az értekezésben; — 11. sor: *g'ác* helyesen *gác* = Gács; — 18. sor: *bruc*, az eredetiben világosan kivehető *iruc*.
8. lap: 23— 9. lap 13. sor: A lat. *ge*, *gi* ez ejtéséről Révaiig majd minden nyelvtanunk megemlékezik (v. ö. M. Nyelv 1908. évf.). Az ejtésről részletesen van szó »Szláv jövevényszavaink« cz. művem 2. részében. Hogy az egyházban a latint hogyan olvasták, arra az idézett könyvben mondottakon kívül felhozom Rotterdami *Erasmust* is, a ki »De recta latini graecique sermonis pronuntiatione . . . dialogus« (Basileae 1528) című művében a többi közt ezt mondja: »Alij quoties sequitur vocalis

- in eadem syllaba, pro *i*, ¹⁾ propemodum sonant *g*, vt *gecit* pro *iecit*, *egicio* pro *eijcio*. Quanquam enim iota transit apud Latinos in consonantem, si praecedat in eadem syllaba vocalem, tamen sonus debet esse medius inter vocalem et consonantem. Sunt qui simili loco pro *i*, sonant fere, *z*, vt pro *ianua*, *Zanua*, pro *Iesus*, *Zesus*, pro *iecur*, *Zecur*. (30. lap.)
9. lap: 15. sor: *kű* után az eredetiben kis fa-szálka van a papirosban, s ezt adta vissza (zárójelnek a fotográfia.
10. lap: 14—15. sor. A β jegyről Sylvester is említést tesz (v. ö. Sylvester, Grammatica 3b, 8a, b, továbbá Tüz. Magy. Nyelvtan 190—210); *zs* hang az értéke.
11. lap: 4. sor: Az eredetiben *mind* van.
11. lap: 7—9. sor: Az *e*-t lehet tehát *e*-vel is, az *ű*-t *u*-val és *o*-val is írni.
11. lap: 21. sor — 12. lap: Erről lásd részletesen az értekezést; »az barát az pap ez mester ez Deác és az többi« hibásan vannak írva, helyesen így kellene: ab barát ap pap em mester ed Deác és at többi«.
12. lap: 14. sor: *egg*; az eredetiben *egg'* van; — 15. sor: az eredetiben *ac ki* van; — 19. sor: az eredetiben *űent* van; — 22. sor: az eredetiben *azért* van.
13. lap: 6. sor: *neuűt* van az eredetiben; — 17. sor: *számárát* van az eredetiben;
14. lap: 7. sor: *polocra* az eredetiben is, *poklocra* helyett; — 17. sor: az eredetiben SZA'IA A'LTAL.
15. lap: 8. sor: Az eredetiben 'ANG'ALI; — 14. sor: Az eredetiben: KEREZT'ÆN.
18. lap: 3. sor: Az eredetiben: EG'NE'HA'N; — 10. sor: eredetiben: *fommáia*.
19. lap: 13. sor: Az eredetiben az *m* felett (*nem* szóban) nincs semmi jegy; — 19. sor: *ű* után az eredetiben nincs pont.
21. lap: 3. sor: *mindenikűncnec*-ben mindkét *i*-n pont van; — 25. sor: az eredetiben *meg* előtt nincs pont.
22. lap: 4. sor: *botsatt'a*-ban a *t* az eredetiben se vehető ki tisztán; — 7. sor: az eredetiben *kell'en viselni*; — 13. sor: *minden*-ben az *i* tisztán kivehető; — 17. sor: *előttetec* az eredetiben tisztán kivehető.
23. lap: 14. sor: *titeket*-ben az *i* tisztán kivehető, *mint*-ben nem; — 18. sor: eredeti: *alitt'a*.
24. lap: 9. sor: *űtet* után nincs pont; — 13. sor: az eredetiben *vtaidban* áll, de vakarás van az *id* helyén s innen a facsimile *vtalaban* helytelen alakja; — 16. sor: eredetiben *űűuetecből*; — 24. sor: *nekűll* van az eredetiben.
25. lap: 4. sor: *kell e*-je felett az eredetiben nincs pont; — 13. sor: az eredetiben *g'arlo*; — 19. sor: az eredetiben ITEL₂ olvasható.
26. lap: 2. sor: *ű* *í* nyilván sajtóhiba az eredetiben *űl* helyett; — 6. sor: *állatt'a* van az eredetiben; — 18. sor: az eredetiben *igazac*; — 23. sor: az eredetiben *auuag'*; — 25. sor: az eredetiben *hozzád*.
27. lap: 14. sor: Az eredetiben *azokis* áll; — 18. sor: az eredetiben *űolgálltonc*.

¹⁾ A cursivval szedett szavakat én emeltem ki.